

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 3 (111), 2022

Шілде-тамыз-қыркүйек / Temmuz-Ağustos-Eylül

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және
ақпараттық агенттігінде тіркелген.

Күзлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж. Халықаралық рецензияланатын журнал.

Индекстер: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of Research
Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi
Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır. Uluslararası hakemli bir dergidir.

Tarama index: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory
of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus

Шығарылымның сарапшылары:

Док. Семих Бабатүрк (Қырғызстан-Түркия Манас университеті – Қырғызстан), доц., док. Вилган Кочаоглу Гүндөгду (Еге университеті – Түркия), док. Хүснү Чағдаш Арслан (Измир Демократия университеті – Түркия), доц., док. Бакыт Әбжет (Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті – Қазақстан), доц., док. Жанар Әбдіғаппарова (Назарбаев университеті – Қазақстан), док. Айнұр Ахметова (Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті – Қазақстан), доц., док. Абдулкадыр Өзтүрк (Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті – Қазақстан), доц., док. Ердал Адай (Кутахия Думлуынар университеті – Түркия), доц., док. Абдулкадыр Атыжы (Қырқларели университеті – Түркия), док. Хусейін Каба (Әлішер Науаи Ташкент Мемлекеттік Өзбек тілі мен әдебиеті университеті – Өзбекстан), доц., док. Кенан Азылы (Байбұрт университеті – Түркия).

Türkistan/Türkistan
2022

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

ТҮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№3 (111), 2022

Июль-август-сентябрь / July-August-September

Журнал зарегистрирован Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию РК свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства
№ 5597-Ж 18. II. 2005 г. Международный рецензируемый журнал.

Индексы: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005Is an international peer-reviewed journal.

Scanned indexes: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus

Bu Sayının Hakemleri:

Dr. Semih Babatürk (Kırgızstan-Türkiye Manas Üniversitesi-Kırgızstan), Doç.Dr. Vildan Koçoğlu Gündoğdu (Ege Üniversitesi-Türkiye), Dr. Hüsnü Çağdaş Arslan (İzmir Demokrasi Üniversitesi-Türkiye), Doç. Dr. Bakıt Abjet (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi-Kazakistan), Doç. Dr. Zhanar Abdıgapvarova (Nazarbayev Üniversitesi-Kazakistan), Dr. Ainur Akhmetova (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi-Kazakistan), Doç. Dr. Abdulkadir Öztürk (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi-Kazakistan) Doç.Dr. Erdal Aday (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi-Türkiye), Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı (Kırklareli Üniversitesi-Türkiye), Dr. Hüseyin Kaba (Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi-Özbekistan), Doç. Dr. Kenan Azılı (Bayburt Üniversitesi-Türkiye)

Туркестан/Turkestan
2022

ҚҰРЫЛТАЙШЫ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

PhD Сенбек Утебеков

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Томар Женгиз	–	док., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Демир Нуреттин	–	док., проф. (Хажеттепе университеті, Анкара)
Дилек Ибрахим	–	док., проф. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Анкара)
Кынажы Жемиле	–	доц., док. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Анкара)
Гүл Булент	–	проф., док. (Ескишехир Османгази университеті, Ескишехир)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Әуелбеков Ержан	–	п.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Девели Хаяти	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Челик Юксел	–	док., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Бутанаев Виктор	–	т.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Ергөбек Құлбек	–	ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Идельбаев Мирас	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Миннегулов Хатип	–	ф.ғ.д., проф. (Казан федеральді университеті, Қазан)
Муминов Әшірбек	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия Ұлттық университеті, Астана)
Жураев Маматкул	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Сейхан Гүлшен	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Кенжетаев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Тұрсұн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Пилтен Пусат	–	док., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Әбжет Бақыт	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Жиенбаев Ерлан	–	PhD (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Құдасов Сейсенбай	–	(Silk Way Халықаралық университеті, Шымкент)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Bülent Bayram

EDİTÖR YARDIMCISI
PhD Senbek Utebekov

SEKRETER
Jupar Tanauova

DANIŞMA KURULU

Cengiz Tomar	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Nurettin Demir	– Prof. Dr. (Hacettepe Üniversitesi, Ankara)
İbrahim Dilek	– Prof. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara)
Cemile Kınacı	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara)
Bülent Gül	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir)
Nagima Koşanova	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erjan Auelbekov	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)

YAYIN KURULU

Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Taşpolot Sadıkov	– Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)
Kulbek Ergöbek	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Miras İdelbayev	– Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Aşirbek Muminov	– Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Astana)
Mamatkul Jurayev	– Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
Dosay Kenjetayev	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Pusat Pilten	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Bakit Abjet	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Yerlan Zhiembayev	– Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way Uluslararası Üniversitesi, Çimkent)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF
Prof. Bülent Bayram

ASSOCIATE EDITOR
PhD Senbek Utebekov

EXECUTIVE SECRETARY
Zhupar Tanauova

ADVISORY BOARD

Cengiz Tomar	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Nurettin Demir	– Prof. Dr. (Hacettepe University, Ankara)
İbrahim Dilek	– Prof. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara)
Cemile Kınacı	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara)
Bülent Gül	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Eskisehir.)
Nagima Koshanova	– Assoc. prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Erzhan Auelbekov	– Assoc. prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)

EDITORIALBOARD

Hayati Develi	– Prof. (İstanbul University, İstanbul)
Yüksel Çelik	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Tashpolot Sadykov	– Prof. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Viktor Butanayev	– Prof. (Khakassia State University, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Kulbek Ergobek	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Miras Idelbayev	– Prof. (Bashkir State University, Ufa)
Hatip Minnegulov	– Prof. (Kazan Federal University, Kazan)
Ashirbek Muminov	– Prof. (Eurasia National University, Astana)
Mamatkul Zhurayev	– Prof. (Institute of Language and Literature, Tashkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. (Marmara University, İstanbul)
Dosay Kenzhetayev	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Hazretali Tursun	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Pusat Pilten	– Assoc. Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Bakyt Abzhet	– Assoc. Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Yerlan Zhienbayev	– Dr. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way International University, Shymkent)

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

PhD Сенбек Утебеков

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

- Женгиз Томар – док., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Демир Нуреттин – док., проф. (Университет Хажеттепе, Анкара)
Дилек Ибрахим – док., проф. (Университет Анкара Кажы Байрам Вели, Анкара)
Кынажы Жемиле – доц., док. (Университет Анкара Кажы Байрам Вели, Анкара)
Гүл Булент – проф. док. (Эскишехирский университет Османгази, Эскишехир)
Нагима Кошанова – к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ержан Ауелбеков – к.п.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Хаяти Девели – док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)
Юксел Челик – док., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ташполот Садыков – д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)
Виктор Бутанаев – д.и.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)
Николай Егоров – д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)
Кулбек Ергобек – д.ф.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Мирас Идельбаев – д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)
Хатип Миннегулов – д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)
Аширбек Муминов – д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Астана)
Маматкул Жураев – д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)
Гулшен Сейхан – док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
Досай Кенжетаев – д.филос.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Хазретали Турсун – д.и.н. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Пусат Пилтен – док., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Бакыт Абжет – к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ерлан Жиенбаев – PhD (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Сейсенбай Кудасов – (Международный университет Silk Way, Шымкент)

Редактордан

Құрметті түркология саласына қызығушылық танытатын зерттеушілер және оқырмандар!

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының мерзімді басылымы «Түркология» журналының 111-ші санын назарларыңызға ұсынамыз. Жиырма жылдық тарихымен университетіміздің ғана емес, түркология ғылымының ұзақ мерзімді журналдарының бірі саналатын «Түркология» журналының бұл санында Түркия мен Қазақстандағы әріптестеріміздің бес мақаласы басылды. Тіл, әдебиет, фольклор жөніндегі зерттеулердің осы салаларға өз үлесін қосуы – үлкен жетістігіміз.

Біздің журналдың жариялану саясатын және халықаралық деңгейде танылуын арттыруға бағытталған жұмысымыз жалғасуда. 2022 жылдың соңғы саны желтоқсан айында шыққаннан кейін 2023 жылы маңызды өзгерістермен «Түркология» журналының жаңа дәуірі басталады. Осы айтулы кезеңге сәйкес журналымыздың жиырма екінші жылғы соңғы нөмірін шығарудың да біз үшін маңызы зор.

Журналымыздың 111-ші санын шығаруға мақала авторлары мен сарапшыларымыздан бөлек дизайн және техникалық жағынан қолдау көрсеткен әріптестерімізге де алғыс айтамыз. Сондай-ақ «Түркология» журналының 2022 жылғы 4(112) санына жаңалығы мол, өзекті тақырыптарға арналған мақалалар күтеміз.

Бас редактор
док., проф. Бүлент БАЙРАМ

Editörden

Türkoloji alanına ilgili duyan değerli araştırmacılar, değerli meslektaşlarım, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkoloji Araştırma Enstitüsünün süreli yayını “Türkoloji Dergisi”nin 111. sayısını sizlerle paylaşıyoruz. Yirmi yıllık yayın tarihiyle sadece üniversitemizin değil Türkoloji çalışmalarının da uzun süreli dergilerinden biri olan Türkoloji dergisinin son sayısında Türkiye ve Kazakistan’dan meslektaşlarımızın beş makalesi yer almaktadır. Dil, edebiyat ve folklor konularında kaleme alınmış olan bu çalışmaların alana katkı yapması en büyük arzumuzdur.

Dergimizin yayın politikaları ve uluslararası alanda tanınırlığının artırılması yönündeki çalışmalarımız da devam etmektedir. 2022 yılının son sayısının Aralık ayında yayımlanmasından sonra 2023 yılında önemli değişikliklerle dergimizin yayın hayatında yeni bir dönem başlayacaktır. Dergimizin yirminci yılının son sayısını bu önemli dönüm noktasına yakışır bir şekilde yayımlamak da bizim için büyük önem taşımaktadır. Bu konuda makale yayım kabul süreci devam etmektedir.

Dergimizin sizlerle buluşturduğumuz 111. sayısına yazar ve hakemlerimizin yanı sıra dizgi, tasarım, teknik destek konularında birçok meslektaşımızın katkısı olmuştur. Kendilerine teşekkürü bir borç biliriz. Dergimizin 112. sayısında buluşmak üzere saygılarımızı sunarız.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM
Editör

Buket BARAN

Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye (bukett.yalcin@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-6192-5766>

TUVA TÜRKÇESİNDE SÖZ BAŞI /t-/ SESİ*

Özet

Altay dillerinin sınıflandırılması ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu sınıflandırmalar yapılırken çeşitli sesler ölçüt olarak kullanılmıştır. Bunlardan biri de söz başı /t-/ sesidir. Tuva Türkçesi söz başı /t-/ sesi genel Türk dili alanı içinde özel bir konum sergilemektedir, bunun bir Oğuz grubu etkisi mi yoksa Moğol dil etkisi mi olduğu konusu hâlâ açıklığa kavuşturulmuş değildir. Bu sebeple bu çalışmada Tuva Türkçesindeki /t-/ sesinin söz başındaki durumu incelemeye alınmış olup, söz başı /t-/ sesinin Moğol, Mançu-Tunguz, Kore, Japon ve Türk dili alanındaki durumundan bahsedilerek, Sibirya Türk lehçelerindeki durumu Tuva Türkçesi temelinde ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: /t-/ sesi, Tuva Türkçesi, Türk Dilleri, Altay Dilleri, Sibirya

Buket BARAN

Research Assistant, Ankara University, Social Science Institute, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Ankara, Türkiye (bukett.yalcin@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-6192-5766>

INITIAL PHONEM /T-/ IN TUVAN TURKISH

Abstract

Numerous studies have been done on the classification of Altai languages. In making these classifications, various phonemes were used as criteria. One of these is initial phonem /t-/. In Tuvan Turkish initial phonem /t-/ has a special position within the general Turkish language field. Whether this is an Oghuz group or Mongolian language is still unclear. For this reason, in this study, the situation of /t-/ phonem in Tuvan Turkish was taken into consideration and mentioning the position of /t-/ phonem in Mongolian, Manchu-Tunguz, Korean, Japanese and Turkish languages, and the situation in Siberian Turkish dialects will be examined in detail on the basis of Tuvan Turkish.

Keywords: /t-/ phonem, Tuvan Turkish, Turkish Languages, Altaic Languages, Siberia

*Geliş Tarihi: 27 Temmuz 2022 – Kabul Tarihi: 1 Eylül 2022

Date of Arrival: 27 July 2022 – Date of Acceptance: 1 September 2022

Келген күні: 27 шілде 2022 ж. – Кабылданган күні: 1 қыркүйек 2022 ж.

Поступило в редакцию: 27 июль 2022 г. – Принято в номер: 1 сентябрь 2022 г.

GİRİŞ

Altay dil ailesi grubuna dâhil olup olmadıkları konusunda tartışması devam eden Kore ve Japon dilleri bir tarafa bırakılırsa, bugün Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin birbirine uygunluğunu kurarken, birtakım önemli ses ölçütlerinin esas alındığı bilinmektedir [1, s. 2]. Bunlardan biri de söz başı /t-/ sesidir. Söz başı /t-/ sesi Türk dillerinin sınıflandırılmasında ölçüt olarak ele alınan önemli bir sestir. Bu bağlamda Tuva Türkçesi söz başı /t-/ sesi genel Türk dili alanı içinde özel bir konum sergilemektedir ve bu özel konumun bir Oğuz grubu etkisi mi yoksa Moğol dil etkisi mi olduğu konusu hâlâ açıklığa kavuşturulmuş değildir. Bu sebeple söz başı /t-/ sesinin Moğol, Mançu-Tunguz, Kore, Japon ve genel Türk dili alanındaki durumundan bahsedilerek, Kuzeydoğu Türk lehçelerindeki durumu Tuva Türkçesi temelinde ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılacaktır.

Ramstedt Ana Altayca söz başı *t- sesinin Altay dillerindeki denkliklerini şu şekilde belirtmiştir [2, s. 38]:

Ana Altayca	Korece	Tunguzca	Moğolca	Türkçe
*t-	t-	t-	t-(ç-)	t-

Poppe, Ana Moğolcada (ve daha başka birkaç Altay dilinde) söz başı *t sesinin *i ve *ï önünde diğer ünlülerin önünde olduğundan daha başka türlü gelişme gösterdiğini söylemiştir [3, s. 12–13].

Poppe'ye göre *i veya *ï önündeki asli *t- Ana Moğolcada artık *ç olmuştur. Bu gelişme *t yoluyla meydana gelmiştir [3, s. 15]. Bununla beraber Yazılı Moğolca, Mançu-Tunguz dillerinin alt-güney gruplarında mesela Mançu ve Goldicede ayrıca Çuvaşçada da bu böyledir [3, s. 15]. Tunguzca (bütün ağızlarıyla), Türkçe (bütün dilleriyle) ve en azından bazı hâllerde Korece gibi birkaç dilde asli ünsüz /t/ korunmuştur [3, s. 15]. Beklenen ses /t/ yerine /ç/ sesinin bulunmasının, Tunguzca ve Türk dillerinde alıntı sözcüklerin bir göstergesi olduğunu, bahsi geçen denklikler belli etmektedir [3, s. 15]. Bu alıntılar Moğolcadan olmalıdır. Buna karşılık Mançu ve Moğolcada ödünçleme sözcüklerdeki /i/ önündeki /t/ bu dillerde /ti/ hecesi bulunmadığından /ç/ yoluyla muhafaza edilmiştir [3, s. 15].

Poppe'ye göre denklikler:

Ana Moğolca ve Yazılı Moğolca t

Mançuca ve Tunguzca (Evenki) *t*
Korece *t* ve *th*
Türkçe *t* ve (Güneybatı diyalektlerinde ve bazı diğer diyalektlerde
d) [3, s. 13].

1. Moğolca

Poppe Genel Moğolcadaki *t* ünsüzünün güçlü soluklu¹ bir diş ünsüzü olabileceğini belirtmiş ve Phags-pa yazısında *t* ünsüzü, soluklu bir ses olan *t'* Tibet karakteriyle gösterildiğine değinmiştir [4, s.102].

Halha, Ordos, Çakhar, Harçin ve bazı diğer diyalektlerde güçlü bir şekilde soluklanılır [4, s.102].

Söz başı *t-* sesi Doğu Moğolcasında solukludur. Diğer Moğol diyalektlerinde Doğu Moğolcasına göre daha az solukludur ya da soluklu değildir. Örneğin; Buryatçanın Aga, Tsongol ve Sartul diyalektlerinde soluklu (*t'*, *t'*, *t'*) iken, Alar, Ekhirit ve diğer bütün Batı Buryat diyalektlerinde ve aynı zamanda Kalmukçada soluklu değildir [4, s.102].

Orta Moğolcada söz başı **t-* sesinin ötümlüleşmesi sayılı durumlarda meydana gelmektedir: Phags-pa *deñri* cennet”, Halha *teñger* “cennet”, Phags-pa *doyid* “Budist rahip”, Halha *toeñ* “soylu Budist rahip” [4, s.103].

Monguor diyalektinde söz başı **t-* nin *d* ile sonuçlanması sınırlı sayıdaki sözcükte hecenin biri *s* ünsüzüyle devam ettiğinde ortaya çıkmaktadır [4, s.103].

Örnekler:

1. Yazılı Moğolca, Orta Moğolca *ta* “sen”, Dagur *tā*, Monguor, Ordos, Halha, Buryat, Kalmuk *ta*, Moğ. *to* (*tod*) [4, s.104].

2. Yazılı Moğolca *toya* “sayı”, Orta Moğolca *to'a~ to'o, to'an*, Dagur *tō*, Monguor *tōr*, Ordos, Halha, Buryat *tō*, Moğolca *toa*, Kalmuk *tōn*. [4, s.104].

3. Yazılı Moğolca *tobun* “beş”, Orta Moğolca *tobun*, Dagur *tāuñ*, Monguor *tāwēn*, Ordos *tawu*, Halha *tawa*, Buryat *tabañ*, Moğolca *tabun*, Kalmuk *taw* [4, s.104].

¹ Boğumlanması sırasında kendisi ile birlikte bir *h* soluk sesi duyuran ünsüze soluklu ünsüz denir [5, s.193].

4. Yazılı Moğolca *toyta-* “durmak”, Orta Moğolca *toyta-*, Monguor *tugu-*, Dagur *torta-* Ordos *dogto-*, Halha *dogtv-*, Buryat *togto-*, Kalmuk *tokt°* - “dümdüz durmak” [4, s.104].

5. Monguor *diese-* “müsade etmek”, Ordos *des-*, Halha *tes*, Güney Halha *des-*, Kalmuk *tes-* [4, s.104].

6. Monguor *dusā* “fayda”, Dagur *toso*, Ordos *dusa*, Halha *tussv*, Kalmuk *tes-*, Buryat *tuha*, Kalmuk *tusu^u* [4, s.104].

2. Mançu-Tunguzca

Tsintsius, *t-* sesinin bütün Mançu-Tunguz dillerinde söz başında bulunduğunu belirtmiştir [6, s.181].

Poppe de söz başı *t-* sesini Mançu ve Tunguz dillerinde *t* olarak göstermiş ve Mançu-Tunguz dilinin güney gruplarında (Mançu ve Goldi) *t-* sesinin *i* sesi önünde *ç* sesine dönüştüğünü belirtmiştir. Evenki ve Lamut diyalektlerinde ise *t-* sesi korunmuştur [3, s.13–15].

3. Korece

Koreli dilci W. Huh Orta Korece döneminde (15. yy) bulunan *t* ünsüzün zayıf (*t*), sert *t'* soluklu (*t^h*) olmak üzere üç türlü olduğunu belirtmiştir. Karşılaştırmalı Altay dilleri çalışmalarında Ana Altaycanın ses sisteminde *t-d* ötümlü-ötümsüz karşıtlığı olduğunu ilk kez Ramstedt ileri sürmüştür ve onunla aynı görüşte olan Poppe de Ana Altayca ile Korece’de şu denkliği kurmuştur:

Ana Altayca **t-*

Korece *t^h* - [7, s.67–69].

Eski Korecenin ünsüz sistemindeki en önemli sorun soluklu ünsüzlerin asli olup olmadığıdır. Bu sorunun çözümü için iki farklı metot uygulanmıştır. Bunlardan birisi Eski Orta Korece döneminde Çin alfabesiyle yazılmış yazılı Korece dil yadigârlarının ses sistemi bakımından araştırılarak, Eski Korecenin ünsüz sisteminin tasarlanması yolu olmuş ve araştırmalar sonucunda Korecede soluklu-soluksuz karşıtlığının aslen var olmadığını, Korecedeki soluklu seslerin Çincenin etkisiyle meydana geldiği belirtilmiştir [7, s. 68].

Ramstedt ile aynı görüşte olan Poppe Ana Altayca ile Korecenin patlayıcı sesleri için denklikler vermiştir. Poppe’ye göre Ana Altayca /*t/* ve

/d/ t'ye denk gelmektedir. Yani ötümlü ses ötümlülüğünü kaybedip ötümsüz seslerle birleşmiştir [7, s. 69].

K. M. Lee, Orta ve Çağdaş Korecedeki soluklu seslerden yola çıkarak, Eski Korecede fonolojik karşıtlığın mevcut olduğunu /t/ ünsüzü yanında /t/ tarzında soluklu ünsüzünde bulunduğu ihtimalini ileri sürmüştür [5, s. 69].

P. İ. Sung, Eski Korecede soluklu-soluksuz¹ karşıtlığının mevcut olduğu gerçeğinden hareket edilmesi ve Ana Altaycanın ünsüz sisteminin yeniden tasarlanması gerektiğini söylemiştir [7, s. 69].

Tsintsius, Korecede soluklu ünsüzlerin mevcut olduğunu savunmuştur [7, s. 69]. Eski Korecenin ünsüz sistemindeki /t/ sesi patlayıcı damaksıl bir sestir ve /t/ sesi söz başı, söz içi ve söz sonunda bulunmaktadır [7, s. 74, 159].

Örnekler:

Ana Türkçe Ana Korece

***t- *t-**

1. AT. *tat- ~ AK *tat-

Uyg., tat- “tutmak”, Çuv. tutı- “tutmak”, Trkm. dāt- “tutmak”, Moğ. taçiya-“tutmak”, Kore. tasi- “tutmak” [7, s. 97–98].

2. AT. *tak- ~ AK *tak-

ET. *taki* “dahi,ve, da”, Ugy. *taki*, Çağ. *dağı*, *taki*, Osm. *dahi*, Moğ. *daki*- “yenileşmek”, Evenki. *daki*, Solon. *daği* “yenileşmek”, Kore. *taka-* (zarf-fiil) [7, s. 98].

4. Japonca

Japoncada /t/ sesi söz başında bulunmaktadır [8, s. 26–27]

Örnekler:

Eski Jap. *tap-u* ‘katlanmak, çekmek’, Eski T. *tap-* “hizmet etmek”, Tung. *tauda-* “borç ödemek”, Ulç. *tavda-* “borç ödemek”, Nanay. *taoda-* “ayn.”, Mançu *tooda-* “borç ödemek” [8, s. 79].

Eski Jap. *tuk-u* ‘(pirinç) dövmek’, Orta T. *tög-* “dövmek, ezmek”, Moğ. *tügse-* “harman dövmek”, Tung. *dug-*, *duv-* “dövmek, ezmek,

¹ Özellikle bir nefes sesi veya "h" harfi ile telaffuz edilmeyen seslere soluksuz sesler denir (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/unaspirated>).

öğütmek” , Neg. *dukte-* , Ulç *duksin-*, “ Orok, Nanay. *du:-*, Mançu *du-* [8, s. 79].

Eski Jap. *tuk-u* ‘bitmek, tamamlamak’ , Eski T. *tüke-* “bitmek, sona ermek”, Moğ. *tegüs-* “bitmek, sona ermek” [8, s. 79].

Eski Jap. *to* ‘değirmen taşı’, Kor. *tol* “taş”, Eski T. taş “taş” , Moğ. *çilagun* “taş” [8, s. 79].

5. Türk Dili

Bir diş eti ünsüzü olan /t/ sesi ötümsüz bir sestir. Poppe’nin Ana Altayca için kurduğu söz başı /*t-/ ünsüzü Türk dilinde /t/’dir [3, s.13, 49]. İliç-Svitiç Ana Türkçede söz başında /t/ ve /d/ karşıtlığını kabul etmiş ve bu özelliğin çağdaş lehçelerden sadece Oğuz grubu ile Tuva ve Tofa (Karagas) Türkçelerinde korunduğunu belirtmiştir [9, s. 11, s. 37–44]. Bunların dışında kalan lehçelere bakıldığında kelime başında /d/ sesi bulunan az sayıda sözcük bulunmaktadır.

Karl Menges, Ana Türkçe ve Eski Türkçede söz başında /b/ dışında ötümlü ünsüz bulunmadığını belirtmiş olsa da Karakalpak, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde söz başında ötümlü ünsüzlerin bulunmasına bakarak Ana Türkçede de söz başında /d/, /g/ gibi ünsüzlerin bulunabileceğine dikkat çekmiştir [10, s.172].

Räsänen Ana Türkçede söz başında *t ünsüzü olduğunu belirtmiştir [11, s. 158].

Şçerbak da Ana Türkçede söz başında *t ünsüzü olduğunu belirtmiştir [12, s. 164].

5.1. Eski Türkçe

Gabain, Eski Türkçede söz başında /t/ sesi bulunduğunu; ayrıca ek başında da /t/ sesinin bulunduğunu belirtir. Örnekler: *taş* “taş” , *ter* “ter” , *tirig* ‘diri’, *toğ* “tok”, *tört* “dört” , *tut-* “tutmak” vb. [13, s.40].

Tekin, /t/ sesinin ötümsüz diş patlayıcısı bir ses olduğunu ve Eski Türkçede söz başı, söz içi ve söz sonunda bulunduğunu belirtir. Söz başındaki konumuna örnek olarak şu sözcükleri verir: *tām* “duvar” , *tañ* “tan”, *tābi* “deve”, *tār* “ter” gibi [14, s.66].

5.2. Çağdaş Türk Lehçeleri

5.2.1. Güney-Batı (Oğuz Grubu Türk Lehçeleri)

Kâşgarlı, Oğuz Türkçesinin en belirgin özelliklerinden birinin söz başı t-> d- değişimi olduğunu ifade ederken, Oğuzca olarak söz başı /t/’li

birçok örneğe de yer vermiştir [15, s. 80]. Kâşgarlı Mahmut'un eseri Divanü Lügati't-Türk'te *dakı* "dahi", *dede* "baba", *deve* "deve", *devey* "deve", *darı* "darı", sözcükleri Oğuzca ve Oğuzlarca kaydıyla /d/'li olarak geçerken, *takuk* "horoz", *tamak* "boğaz" (Oğuz, Kıpçak ve uyanlarca), *tamar* "damar" (Oğuzca), *tavar* "davar" (Oğuzca ve uyanlarca, *tegül* "değil" (Oğuzca), *telü* "ahmak" (Oğuzca), *tinma* "susma"(Oğuzlarca), *tön-* "dönmek" (Oğuzca), *tugrağ* "tuğra" (Oğuzca) sözcükleri de Oğuzca veya Oğuzlarca kaydıyla geçmektedir [15, s. 80].

Oğuz grubu Türk lehçelerinde söz başı t-/ d- değişimiyle ilgili de ayrıntılı çalışmalar bulunmaktadır. Akca, Eski Anadolu Türkçesinde söz başı t-/d- meselesini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır [16]. Hunutlunun da Oğuz Türkçesinde t-/ d- değişimiyle ilgili çalışması bulunmaktadır [17].

Söz başı *t-* sesi bugün Oğuz grubu Türk lehçelerinde farklı dağılımlar göstermektedir. Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinin standart türlerinde /t/'li kullanılan *tanı-*, *tap-*, *torpag*, *toy*, *tut*, *tük*, *tüken-*, *tülkü* sözleri Irak Türkmen ağızlarında da *t'*li olarak kullanılmaktadır [15, s. 81].

Oğuz grubu Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde /t/'li olarak karşımıza çıkan *tanrı* sözü, Güney Azerbaycan ağızlarında da /t/'li olarak fakat *tarı/tari* şeklinde kullanılmakta ve bu benzer kullanımların Doğu Anadolu ağızlarında da görüldüğü dikkati çekmektedir. Yine *tap*, *toyug*, *tülkü* sözleri de Güney Azerbaycan ağızlarında /t/'lidir. Bu sözlerin Horasan Türkçesi ağızlarında da büyük oranda /t/'li kullanıldığı görülür [15, s. 81].

Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinin standart türünde /t/'li olarak görülen dör "tör" Türkmen Türkçesinin Nohur ağızında ve Güney Azerbaycan ağızlarında /d/'li olarak görülmektedir [15, s. 81].

Modern Oğuz Türkçesinin standart türlerinin hepsinde /d/'ye gelişen söz başı /t/ örneklerinden bazıları şunlardır [15, s.81–82]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>Dağ</i>	<i>daa</i>	<i>dağ</i>	<i>da:ğ</i>
<i>Dalak</i>	<i>dalak</i>	<i>dalak</i>	<i>da:lak</i>
<i>Damak</i>	<i>damak</i>	<i>damak</i>	<i>damak</i>
<i>Damar</i>	<i>damar</i>	<i>damar</i>	<i>damar</i>
<i>Darı</i>	<i>darı</i>	<i>darı</i>	<i>darı</i>
<i>Dil</i>	<i>dil</i>	<i>dil</i>	<i>dil</i>

<i>dol-</i>	<i>dol-</i>	<i>dol-</i>	<i>dol-</i>
<i>Dört</i>	<i>dört</i>	<i>dört</i>	<i>dö:rt</i>
<i>Düş</i>	<i>düş</i>	<i>düş</i>	<i>düş</i>

Söz başı /t-/ sesi Modern Oğuz Türkçesinin standart türlerinde bazı kelimelerde korunurken bazılarında /d/'ye dönüşmüştür. Bir başka deyişle bu ses Türkiye, Gagauz, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde farklı yönlerde gelişmiştir [15, s. 88]:

OTü. /t-/ > T.T. /t-/ , Ga. T. /t-/ , Azb. T. /t-/ , Trkm T. /d-/

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>tak-</i>	<i>tak-</i>	<i>tah-</i>	<i>dañ/dak-</i>
<i>tep-</i>	<i>tep-</i>	<i>täp-</i>	<i>dep-</i>
<i>tepe</i>	<i>tepä</i>	<i>täpä</i>	<i>depe</i>
<i>ter</i>	<i>ter</i>	<i>tär</i>	<i>der</i>
<i>tık-</i>	<i>tık-</i>	<i>tıh-</i>	<i>dık-</i>
<i>tok</i>	<i>tok</i>	<i>toh</i>	<i>dok</i>

OTü. /t-/ > T.T. /t-/ , Ga. T. /t-/ , Azb. T. /d-/ , Trkm T. /t-/ [15, s. 89]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>tavşan</i>	<i>tauşam</i>	<i>dovşan</i>	<i>tovşan</i>
<i>tutsak</i>	<i>tutsak</i>	<i>dutsag/dustag</i>	<i>tussag</i>

OTü. /t-/ > T.T. /t-/ , Ga. T. /d-/ , Azb. T. /d-/ , Trkm T. /t-/ [15, s. 90]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>tart-</i>	<i>dart-</i>	<i>dart-</i>	<i>tart-</i>

OTü. /t-/ > T.T. /t-/ , Ga. T. /t-/ , Azb. T. /d-/ , Trkm T. /d-/ [15, s. 90]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>taban</i>	<i>taban</i>	<i>daban</i>	<i>da:ban</i>
<i>taş</i>	<i>taş</i>	<i>daş</i>	<i>da:ş</i>
<i>tuz</i>	<i>tuz</i>	<i>duz</i>	<i>du:z</i>

OTü. /t-/ > T.T. /t-/ , Ga. T. /d-/ , Azb. T. /d-/ , Trkm T. /d-/ [15, s. 91]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>tan</i>	<i>dan</i>	<i>dan</i>	<i>dañ</i>
<i>tat-</i>	<i>dat-</i>	<i>dad-</i>	<i>da:t-</i>

OTü. /t-/ > T.T. /d-/, Ga. T. /d-/, Azb. T. /d-/, Trkm T. /t-/ [15, s. 91]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>dal</i>	<i>dal</i>	<i>dal</i>	<i>tal</i>
<i>dam</i>	<i>dam</i>	<i>dam</i>	<i>ta:m</i>
<i>dirsek</i>	<i>dirsek</i>	<i>dirsäk</i>	<i>tirsek</i>
<i>doksan</i>	<i>doksan</i>	<i>dohsan</i>	<i>toğsan</i>

OTü. /t-/ > T.T. /d-/, Ga. T. /d-/, Azb. T. /t-/, Trkm T. /d-/ [15, s. 92]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>doku-</i>	<i>doku-</i>	<i>tohu-</i>	<i>doka-</i>
<i>dokun-</i>	<i>dokun-</i>	<i>tohun-</i>	<i>*deg-</i>

OTü. /t-/ > T.T. /d-/, Ga. T. /t-/, Azb. T. /d-/, Trkm T. /d-/ [15, s. 93]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>dayı</i>	<i>tayka</i>	<i>dayı</i>	<i>da:yı</i>

OTü. /t-/ > T.T. /d-/, Ga. T. /d-/, Azb. T. /t-/, Trkm T. /t-/ [15, s. 94]:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.
<i>dik-</i>	<i>dik-</i>	<i>tik-</i>	<i>dik-</i>
<i>dikiş</i>	<i>dikiş</i>	<i>tikiş</i>	<i>tikin</i>

5.2.2. Güney-Doğu (Uygur-Karlık Grubu Türk Lehçeleri)

Uygur Türkçesinde Eski Türkçedeki söz başı /t/ sesi genel olarak korunmaktadır ancak söz başı t- ünsüzü ön ünlülü sözcüklerde kendinden sonra gelen /ş/ ünsüzünün etkisiyle ç- sesine dönüşmektedir. Örnekler: ET *tış* = Uyg. T. *çiş*, ET *tışı* = Uyg. T. *çışı* ‘dişi’, ET *töşek* = Uyg. T. *tüşek/çüşek* ‘minder’, ET *tüş* = Uyg. T. *çüş*, ET *tüş-* = Uyg. T. *çüş-* ‘inmek, düşmek’, ET *tê-* = Uyg. T. *dê-* ‘söylemek’ vb. [18, s. 96].

Özbek Türkçesinde Eski Türkçedeki söz başı /t/ sesi çoklukla korunmaktadır; ancak birkaç sözcükte t > d değişimi olmuştur. Örnekler: ET *tut-*, Özb. *tut-* ‘tutmak’; ET *tap-*, Özb. *tap-* ‘bulmak’; ET *tört*, Özb. *tört*; ET *tê-*, Özb. *dê-* ‘söylemek’; ET *teñiz*, Özb. *deñiz* ‘deniz’ vb. [10, s. 208, s. 96].

5.2.3. Kuzey-Batı (Kıpçak Grubu Türk Lehçeleri)

Oğuz grubu Türk lehçeleri özelliklerinden biri olan Eski Türkçe söz başı t- > d- gelişmesi Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri değildir. Codex Cumanicus’ta görülen d-’li örnekler genellikle çok kullanılan veya yabancı sözlerde geçenlerdir ve bu durum Batı Karaim diyalekti için de böyledir. Arap harfli eserlerde d-’li şekiller görülmekle

birlikte bunların bir kısmında Türkmençe kaydı vardır. Bunların dışında kalanları bir lehçe karışıklığı veya istinsah özelliği olarak kabul edebilir [19, s. 18].

Eski Türkçe söz başı t- sesinin d- sesine gelişimi Karakalpak Türkçesinde yaygın olarak görülmektedir fakat daha sonra başka Türk lehçelerinde de görülmüştür [11, s.158].

5.2.4. Kuzey-Doğu (Sibirya Grubu Türk Lehçeleri)

5.2.4.1. Saha Türkçesi

Eski Türkçe söz başı /t/ ünsüzü Saha Türkçesinde sistemli bir şekilde korunmuştur. Fakat /t-/'nin /d-/'ye geliştiği birçok sözcük de bulunmaktadır. Saha Türkçesindeki bu /t- / > /d- / gelişimi Moğolcanın etkisiyle ortaya çıkmış olabilir [20, s. 299].

Baraşkov Saha Türkçesi ağızlarının fonetik özelliklerini değerlendirdiği çalışmasında /t'li ve /d'li varyantları bulunan şekillerin genellikle Moğol kökenli sözcüklerde ortaya çıktığını belirtmiştir [21, s. 155].

5.2.4.2. Altay Türkçesi

Eski Türkçe söz başı /t/ ünsüzü Altay Türkçesinde sistemli bir şekilde korunmuştur. Kuzey Altay ağızlarından Kumandı ağızında bir örnekte /t- / > /d- / gelişmesi görülmektedir: Eski T. taş > Kumandı. daş “taş” [20, s. 299].

5.2.4.3. Hakas Türkçesi

Eski Türkçe söz başı /t/ ünsüzü Hakas Türkçesinde de sistemli bir şekilde korunmuştur. Baskakov Hakas Türkçesinde söz başı /t/ ünsüzünün Tuva Türkçesindeki gibi soluklu bir ünsüz olmadığını belirtmiştir [22, s. 30].

5.2.4.4. Şor Türkçesi

Eski Türkçe söz başı /t/ ünsüzü Şor Türkçesinde de sistemli bir şekilde korunmuştur [23, s.17].

5.2.4.5. Tofa Türkçesi

Tuva Türkçesinde ve merkez ağızlarında /d'li olan sözcükler Tofa Türkçesinde seçime dayalı olarak /d/ ya da /t/ ile telaffuz edilir [24, s. 43]. Tofa Türkçesinde Eski Türkçe söz başı /t- / sesinin /d-/'ye dönüştüğü görülmektedir. Örneğin; dag “dağ” [25, s. 41].

5.2.4.6. Tuva Türkçesi

Eski Türkçe söz başı /t/ ünsüzü Tuva Türkçesinde /t/ ve /d/ olmak üzere iki şekilde gelişim göstermiştir. Tuva Türkçesinde /d/'li biçimlerin daha fazla olduğu dikkati çekmektedir. Tuva Türkçesinde söz başı /d/ ünsüzünün telaffuzu /t/ ile /d/ arasındadır [24, s.70].

Palm'bah ve İshakov Tuva Türkçesindeki /d/ ünsüzünü /t^d/ olarak göstermişlerdir [26, s. 254]. İshakov /t-/ünsüzünün Tuva Türkçesi yazı sisteminde Türk lehçelerinde /d/ ünsüzünü gösteren д ile gösterildiği için bugün Tuvalar arasında bu sesin telaffuzunun giderek ötümlü /d/'ye doğru kaymakta olduğunu belirtmiştir. Tuva yazı dilinde /t/ söz başında olduğunda ise güçlü bir soluk ile telaffuz edilir. İshakov bu soluklu /t/ sesini /t^h/ olarak göstermiştir [24, s. 93].

Castrén, *Versuch einer koibalischen und karagassischen sprachlehre* adlı çalışmasında günümüz Tuva Türkçesinde d (д) ile verilen sözcükleri, t ve t ile göstermiştir [27].

Katanov'un *Opıt izsledovaniya uryanxayskogo yazıka s ukazaniyem glavneyşix rodstvennix otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya* başlıklı çalışmasında da günümüz Tuva Türkçesinde d (д) ile verilen sözcükler, t (т) ile verilmiştir [28].

Radloff'un *Proben*'inde de günümüz Tuva Türkçesinde d (д) ile verilen sözcükler, t ile verilmiştir. Örneğin; *til* "dil", *taş* "taş", *tos* "dokuz", *tal* "dal", *temir* "demir gibi [29]

Tuva Türkçesinde Kiril temelli Tuva alfabesiyle basılmış eserlerde d (д) ile gösterilirken, Latin temelli alfabeye basılmış eserler t ile gösterilmiştir. Örneğin; *tan* "tan", *teeş* "için", *tuman* "duman" vb. [30].

5.2.4.6.1. Tuva Türkçesi Ağzları

Çöön-Xemçik ve Süt-Xöl ağzlarında Standart Tuva Türkçesinde /t/ ünsüzü ile olan sözcükler /d/ ünsüzü ile karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; St. Tuva T. *tük* "tüy" ~ Çöön-Xemçik, Süt-Xöl *dük* "tüy" gibi [31, s. 32].

Bii-Xem ağzında Standart Tuva Türkçesinde /d/ ünsüzü ile olan sözcükler daha güçlü telaffuz edilen /t/ ünsüzü ile söylenmektedir. Örneğin; St. Tuva T. *demisel* "mücadele" ~ Bii-Xem *temisel* "mücadele" gibi. Aynı zamanda Standart Tuva Türkçesinde /t/ ünsüzü ile olan sözcükler /d/ ünsüzü ile karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; St. Tuva T. *ton* "elbise" ~ Bii-Xem *don* "elbise" gibi [31, s. 42].

Barın-Xemçik ve Bay-Tayga ağızlarında da Standart Tuva Türkçesinde /d/ ünsüzü ile olan sözcükler /t/ ünsüzü ile karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; St. Tuva T. *dahya* ~ Barın-Xemçik-Bay-Tayga *taya* “elbise” gibi [31, s. 46].

Möngün Tayga ağızında Standart Tuva Türkçesinde /d/ ünsüzü ile olan sözcükler daha güçlü telaffuz edilen /t/ ünsüzü ile söylenmektedir. Örneğin; St. Tuva T. *demdek* “işaret” ~ Möngün T. *temdek* “işaret”, St. Tuva T. *dit* “melez ağacı” ~ Möngün T. *tıt* “melez ağacı” gibi [31, s. 52].

Kaa-Xem, Tandı, Tes-Xem ve Erzin ağızlarında Standart Tuva Türkçesinde /d/ ünsüzü ile olan sözcükler daha güçlü telaffuz edilen /t/ ünsüzü ile söylenmektedir. Örneğin; St. Tuva T. *dürgen* “hızlı” ~ Kaa-Xem, Tandı, Tes-Xem ve Erzin. *türgen* “hızlı” gibi. Aynı zamanda Standart Tuva Türkçesinde /t/ ünsüzü ile olan sözcükler /d/ ünsüzü ile karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; St. Tuva T. *ton* “elbise” ~ Kaa-Xem, Tandı, Tes-Xem ve Erzin. *don* “elbise” gibi [31, s. 55-57, 69].

Toju ağızında Standart Tuva Türkçesinde /d/ ünsüzü ile olan sözcükler daha güçlü telaffuz edilen /t/ ünsüzü ile karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; St. Tuva T. *doy* “toy” ~ Toju. *toy* “toy”, *demdek* “işaret” ~ Toju. *temdek* “işaret” gibi [31, s. 75].

Moğolistan’da konuşulan Duha ağızında ise bir diş eti ünsüzü olan /t/ güçlü bir fonemdir. Söz başında (t^h) güçlü soluklanılarak telaffuz edilir. Örneğin; t^hebe “deve”, t^habak “tabak”, t^hın “nefes” [32, s. 42].

5.2.4.7. Sibirya Grubu Türk Lehçelerindeki Denklikler

ET. /t-/ > Tuva T. /t-/, Tofa T. /t-/ , Saha T. /t-/, Hakas. T. /t-/, Alt T. /t-/ [20, s. 300–301].

Tuva T.	Tofa T.	Saha T.	Hakas T.	Altay T.
<i>tos</i>	<i>tos</i>	<i>toğus</i>	<i>toğıs</i>	<i>toyıs</i>
<i>tap-</i> “bulmak”	<i>tap-</i>	<i>tap-</i> “isabet etmek”	<i>tap-</i>	<i>tap-</i>
<i>tin</i> “nefes”	<i>tin</i>	<i>ti:n</i>	<i>tin</i> “nefes”	<i>tin</i> “nefes”

ET. /t-/ > Tuva T. /d-/, Tofa T. /t-/~/d-/ , Saha T. /t-/, Hakas. T. /t-/, Alt T. /t-/ [20, s. 301–302].

Tuva T.	Tofa T.	Saha T.	Hakas T.	Altay T.
<i>daş</i> “taş”	<i>taş</i>	<i>ta:s</i>	<i>tas</i>	<i>taş</i>
<i>demir</i>	<i>demir</i>	<i>timir</i>	<i>timır</i>	<i>temir</i>
<i>damır</i> “damar”	-	<i>tumır</i>	<i>tamır</i>	<i>tamır</i>

ET. /t-/ > Tuva T. /d-/~ /t-/, Tofa T. /d-/ , Saha T. /d-/, Hakas. T. /t-/, Alt T. /t-/~ /d/ [20, s. 303].

Tuva T.	Tofa T.	Saha T.	Hakas T.	Altay T.
<i>tereñ</i> “derin”	<i>dereñ</i>	<i>diriñ</i>	<i>tireñ</i>	<i>tereñ</i>
<i>de-</i>	<i>di-</i>	<i>die-</i>	<i>tĩ-</i>	<i>de-</i>

6. ÖRNEKLER:

PTürk /*t-/ , PMoğ. /*t-/ , PTung. /*t-/

ET. /t-/ > Tuva T. /t-/, Tof. /t-/, /d-/, Hks. /t-/, Alt. /t-/, Sah. /t-/, Dolg. /t-/

1) * *t'ibje* “deve” Tung. **tibja*; Moğ. **teme-yen*; Tür. **debe*.
PTung. **tibja* “erkek geyik”: Evk. *tiŋer*; Ulç. *taña*; Orç. *tipaŋa*.
PMoğ. **teme-yen* “deve” OMoğ. *teme'en temejen temē , tāmēn tāmən, timen*;
YMoğ. *temege(n)*; Hal. *temēn*; Bur. *temē(n)*; Kalm. *temen*; Ord. *temē(n)*;
Mog. *temə*; Dag. *temē*; Şiray-Uyg. *temen*; Mongr. *timēn , tāmēn*.
PTürk. **debe* “deve” ET. *tebe* (Orhon.), *teve* (Es.Uyg); Karah. *teve* (tevej)
(MK); Türk. *deve*; Gag. *deva*; Azb. *deva*; Trkm. *düye*, Sal. *töye, töüve, tüvi*;
Özb. *tuya*; Uyg. *töge*; Krm. *tüye, deve*; Tat. *düye*; Başk. *düye*; Kırg. *tō*; Kaz.
tüye; KBalk. *tüye*; KKalp. *tüye*; Kum. *tüye*; Nog. *tüye*; SUyg. *te, ti*; Çuv.
təʷve; Hks. *tibe*; Alt. *tō, tebe*; Tof. *tebe* ; Sah. *taba* ‘rengeliği’; Dolg. *taba*
‘rengeliği’ [33, s. 1424–1425]. Tuv. *teve* (TuvRuSl, 409).

2) * *tañnu* “anlatmak, saymak”, Tung. **tañ*; Moğ. **tañna-*; Tür. **tanu-*.
PTung. **tañ* “okumak, saymak”: Evk. *taŋ*; Ulç. *taña*; Orç. *tañä-, tañi-*,
Neg. tañ-
PMoğ. **tañna-* “aramak”; YMoğ. *tañna-*; Hal. *tagna-*; Bur. *tagna-*; Dag.
tanslā-; Şiray-Uyg. *tangə-*; Mongr. *tangə-*
PTürk. **tanu-* “bilmek, tanımak” ; Karah. *tanu-* ; Türk. *tanı-*; Gag. *tanı-*;
Azb. *tanı-*; Trkm. *tanı-*, Sal. *tanı-, ta:nı-*; Özb. *tanı-*; Uyg. *tanı-, tonu-*; Krm.
tanı-; Tat. *tanı-*; Başk. *tanı-*; Kırg. *tanı-*; Kaz. *tanı-*; KBalk. *tanı-*; KKalp.
tanı-; Kum. *tanı-*; Nog. *tanı-*; SUyg. *tanı-*; Çuv. *tin* “bilirkişi, tanık”; Hks.
tanı-; Alt. *tanı-*; Tof. *tanı-* [33, s.1399-1400]; Tuv. *tanı-* (TuvRuSl, 406).

3) * *tiopé* “aramak”, Tung. ---; Moğ. **taya-*; Tür. **tāp-*; Jpn. *təp-*; Kor.
toph-
PTung. ---

PMoğ. * *taya-* “tahmin etmek” OMoğ. *ta'a* “şüphe”; YMoğ. *taya-*; Hal. *tā-*; Ord. *tā-*; Bur. *tā-*; Dag. *tauli, taul* “bulmaca”; Şiray-Uyg. *tā-*; Mongr. *tā-*
PTürk. * *tāp-* “bulmak”; ET *tap-*; Karah. *tap-*; Türk. *tap-* (*ağızlarında*); Azb. *tap-*; Trkm. *tap-*, Sal. *ta'p-*; Özb. *təp-*; Uyg. *tap-*; Krm. *tap-*; Tat. *tap-*; Başk. *tap-*; Kırg. *tap-*; Kaz. *tap-*; KBalk. *tap-*; KKalp. *tap-*; Kum. *tap-*; Nog. *tap-*; SUyg. *tap-*; Çuv. *top-*; Hks. *tan-*; Şor. *tap-*; Alt. *tap-*; Sah. *tap-* “hedefe vurmak”; Tof. *tū'p-* [33, s. 1436]; Tuv. *tp-* [TuvRuSl, 428].

4) * *tori-* “doğmak, çiftleşmek”, Tung. **tur-*; Moğ. **töre-*; Tür. **töre-*, Jpn. *turu-(m)p-*
PTung. **tur-* “doğmak, büyümek”: Evk. *turku-*; Man. *tuçi-*
PMoğ. **töre-* “doğmak”; OMoğ. *tore-*; YMoğ. *töre-, törü-*; Hal. *törö-*; Bur. *türe-*; Kalm. *tör-*-Dag. *turu-*; Şiray-Uyg. *törö:-*; Mongr. *turo-*
PTürk. **töre-* “doğmak”; ET. *törü-* Karah. *törü-*; Türk. *türe-*; Azb. *törä-*; Trkm. *döre-*; Krm. *töre-*; Tat. *türe-*; Kırg. *törö-*; KKalp. *döre-*; Hks. *töre-*; Alt. *törö-*; Tof. *dörü-*; Sah. *törö:-*; Dolg. *törö:-* [33, s. 1462]; Tuv. *törü-* [TuvRuSl, 420].

PTürk /t-/ , PMoğ. /t-/ , PTung. /t-/
ET. /t/ > Tuva T. /d-/ , Tof. /d-/

5) * *tirge-* “kaçmak”, Tung. **tirgī-*; Moğ. **terge-*; Tür. **tēr-*
PTung. * *tirgī-* “hızlıca yürümek”: Evk. *tirgī-*; Man. *çir-*
PMoğ. **tergil-* “koşmak, kaçmak”; YMoğ. *tergil-*; Hal. *teregle-*; Bur. *teryel-*; Kalm. *tergl-*-Dag. *tergul-*
PTürk. **tēr-* “kaçmak”; ET. *tez-* Karah. *tez-*; Türk. *tez-*; Azb. *tāz-*; Trkm. *tez-*; Uyg. *tāz-*; Hks. *tis-*; Alt. *törö-*; Tof. *des-*; Sah. *tehi-*; Dolg. *tehi-* [33, s.1429]; Tuv. *des-* [TuvRuSl, 159].

PTürk /d-/
ET. /t/ > Tuva T. /t-/ , Tof. /t-/ , Hks. /t-/ , Alt. /t-/ , Sah. /t-/ , Dolg. /t-/

6) PTürk. **dök-* “dökmek”; ET. *tök-*; Karah. *tök-*; Türk. *dök-*; Gag. *dök-*; Azb. *tök-*; Trkm. *dök-*; Sal. *tü'-*; Özb. *tok-*; Uyg. *tök-*; Krm. *tök-*; Tat. *tük-*; Başk. *tük-*; Kırg. *tök-*; KKalp. *tök-*; Kum. *tök-*; S.Uyg. *tök-*; Hks. *tök-*; Alt. *tök-*; Tof. *tö'k-*; Sah. *tox-*; Dolg. *tok-* [33, s. 1375]; Tuv. *tö'k-* [TuvRuSl, 417]

PTürk /*d-/ , PMoğ. /*t/

ET. /t-/ > Tuva T. /t-/ , Tof. /t-/ , Hks. /t-/ , Alt. /t-/ , Sah. /t-/ , Dolg. /t-/

7) * *tero* “kel, dazlak”, Moğ. **tar-*; Tür. **dar-*.

PMoğ. **tar-* “kel olmak”; OMoğ. *tarasun* “kel”; YMoğ. *tar*; Hal. *tar*

PTürk. **dar* “kel, dazlak”; ET. *taz*; Karah. *taz*; Türk. *daz-*; Azb. *daz*; Sal. *taz*; Özb. *təz*; Uyg. *taz*; Krm. *taz*; Tat. *taz*; Başk. *tad*; Kırg. *taz*; Kaz. *taz*; KBalk. *taz*; KKalp. *tanı-*; Nog. *taz*; Hks. *tas*; Şor. *tas*; Alt. *tas*; Tof. *tas* [33, s.1423]; Tuv. *tas* [TuvRuSl, 408].

PTürk /*d-/

ET. /t-/ > Tuva T. /t-/ , Tof. /d-/ , Hks. /t-/ , Alt. /t-/ , Sah. /t-/ , Dolg. /t-/

8) PTürk. **dod-* “doymak”; ET. *tod-*; Karah. *tod-*; Türk. *doy-*; Gag. *doy-*; Azb. *doy-*; Trkm. *doy-*; Sal. *toy-*; Özb. *toy-*; Uyg. *toy-*; Krm. *toy-*; Tat. *tuy-*; Başk. *tuy-*; Kırg. *toy-*; KKalp. *toy*; Kaz. *toy-*; Kum. *toy-*; S.Uyg. *toz-*; Hks. *tos-*; Alt. *toy-*; Tof. *do't-*; Sah. *tot-*; Dolg. *tot-* [33, s. 1377]; Tuv. *to't-* [TuvRuSl, 414].

PTürk /*d-/ , PMoğ. /*t-/ , PTung. /*t-/

ET. /t-/ > Tuva T. /d-/ , Tof. /d-/ , Trkm. /d-/ , Azb. /d-/

9) * *t'ābā* “ayak” Tung. **tabu-*; Moğ. **tabag*; Tür. **dāpan*.

PTung. **tabu* “kürklü ayakkabı”: Evk. *tawur*, *taubun*; Nan. *tewun*

PMoğ. **tabag* “ayak”; YMoğ. *tabay*; Hal. *tavag*; Bur. *tabgay*; Kalm. *taveg*; Ord. *tawag*; Mongr. *tawag*.

PTürk. **dāpan* “ayak, taban”; Karah. *taban*; Türk. *taban*; Gag. *taban*; Azb. *daban*; Trkm. *dāban*, Özb. *təbən*; Uyg. *tapan*; Krm. *taban*; Tat. *taban*; Başk. *taban*; Kırg. *taman*; Kaz. *taban*; KBalk. *taban*; KKalp. *taban*; Kum. *taban*; Nog. *taban*; SUyg *tawan*; Çuv. *toban*; Alt. *taman*; Tof. *daman*; [33, s. 1390] Tuv. *davan* [TuvRuSl, 140].

PTürk /*d-/ , PMoğ. /*d-/ , PTung. /*d-/

ET. /t-/ > Tuva T. /d-/ , Türk. /d-/ , Trkm. /d-/ , Azb. /d-/ , Gag /d-/

10) * *tōy* “dört” Tung. **dügin*; Moğ. **dörben*, *dö-çin*; Tür. **dört*.

PTung. **dügin* “dört”; Evk. *diyi*; Neg. *diyi*; Man. *duyn*; Nan. *dui*

PMoğ. *dörben, dö-çin “dört, kırk”; OMoğ. *dorben*; YMoğ. *dörben*; Hal. *dörev*; Bur. *dürben*; Kalm. *dörwn*; Ord. *dörwö*; Şiray-Uyg. *dörwen*; Mongr. *deran*

PTürk. *dört “dört”; ET. *tört*; Karah. *tört*; Türk. *dört*; Gag. *dört*; Azb. *dörd*; Trkm. *dört*, Özb. *tort*; Uyg. *tört*; Krm. *dört*; Tat. *dürt*; Başk. *dürt*; Kırg. *tört*; Kaz. *tört*; KBalk. *tört*; KKalp. *tört*; Kum. *dört*; Nog. *dört*; SUyg *dürt*; Hks. *tört*; Alt. *tört*; Sah. *tüört*; Dolg. *tüört* [33, s.1377–1378) Tuv. *dört* [TuvRuSl, 179].

PTürk /d-/* , PMoğ. /**d-/***

ET. /*t-/* > Tuva T. /*d-/*, Türk. /*d-/*, Azb. /*d-/*

11) * *tēru* “toplamak”; Moğ. **darta-*, dö-çin; Tür. **dēr-*.

PMoğ. **darta-* “toplamak”; YMoğ. *darta-*; Hal. *darta-*; Bur. *darsa-*

PTürk. **dēr-*. “toplamak, derlemek”; ET. *ter-*; Karah. *tēr-*; Türk. *der-*; Azb. *dār-*; Trkm. *tir-*, Özb. *ter-*; Uyg. *terly-*; Tat. *tir-*; Başk. *tir-*; Kırg. *ter-*; KKalp. *ter-*; Nog. *ter-*; SUyg *ter-*; Hks. *tir-*; Alt. *ter-*; Sah. *teriy-*; Dolg. *teriy-*, Tuv. *deri-* [33, s.1367–1368].

PTürk /d-/* , PTung. /**d-/***

ET. /*t-/* > Tuva T. /*d-/*, Türk. /*d-/*, Azb. /*d-/*, Gag /*d-/*

12) * *tel* “dişi” Tung. **delku-*; Tür. **dili*

PTung. * *delku-* “evlilik düzenlemek”; Nan. *delxu*

PTürk. **dili* “dişi, kadın”; ET. *tişi*; Karah. *tişi*; Türk. *dişi*; Gag. *dişi*; Azb. *dişi*; Krm. *dişi*, *tişi*; KBalk. *tişi*; Kum. *tişi*; SUyg *tese*; Hks. *tizi*; Şor. *tiji*; Alt. *tiji*; Sah. *tih*; Dolg. *tih*; [33, s. 1363] Tuv. *diji* [TuvRuSl, 161].

PTürk /d-/* , PMoğ. /**d-/* , PTung. /**d-/***

ET. /*t-/* > Tuva T. /*d-/*, Tof. /*d-/* Sah. /*d-/*; Türk. /*d-/*, Trkm. /*d-/*, Azb. /*d/*, Gag /*d-/*

13) * *tē-* “söylemek” Tung. **de(b)-*; Moğ. **dawu-*; Tür. **dē-*

PTung. * *de(b)-* “şarkı söylemek”; Evk. *dewey*; Man. *deyengu*

PMoğ. **dawu-* “ses çıkarmak”; OMoğ. *dau'un* “şarkıcı”; YMoğ. *dayun*; Hal. *dū(n)*; Bur. *dū(n)*; Kalm. *dūn*; Ord. *dū(n)*; Şiray-Uyg. *dūn*; Mongr. *dū*

PTürk. **dē*- “söylemek, anlatmak” ; ET. *te*-; Karah. *te*-; Türk. *de*-; Gag. *de*-; Azb. *de*-; Trkm. *di*-, Özb. *de*-; Uyg. *de*-; Krm. *de*-; Tat. *di*-; Başk. *ti*-; Kırg. *te*-; Kaz. *de*-; KBalk. *de*-; KKalp. *de*-; Kum. *de*-; Nog. *de*-; SUyg *di*-; Hks. *te*-; Şor. *te*-; Alt. *de*-; Sah. *die*-; Dolg. *die*-; Tof. *de*-; Tuv. *de*- [33, s. 1358]

PTürk /t*-/ , PMoğ. /**t*-/ , PTung. /**t*-/
ET. /*t*-/ > Tuva T. /*d*-/, Ord. /*d*-/, Şiray-Uyg. /*d*-/**

14) **t* ‘iaka “tavuk, ördek” Tung. **tiaku*; Moğ. **takiya*; Tür. **tiakigu*.
PTung. **tiaku* “tavuk”; Evk. *tagçaqa*; Man. *çogo*; Nan. *çiço*
PMoğ. **takiya* “tavuk”; OMoğ. *takiya*; YMoğ. *takiya(n)* ; Hal. *taxā*; Bur. *taxā*; Kalm. *takā(n)*; Ord. *daḫā*; Şiray-Uyg. *daqa*; Mongr. *taGau*.
PTürk. **tiakigu* “tavuk”; ET. *taḫiyu*; Karah. *taqayū*; Türk. *tavuk*; Gag. *tauq*; Azb. *toyug*; Trkm. *towug*, Özb. *təwug*; Uyg. *toxa*; Krm. *tawuq*; Tat. *tawıq*; Başk. *tawıq*; Kırg. *to:k*; Kaz. *tawıq*; KBalk. *tawug*; KKalp. *tawıq*; Kum. *tawug*; Nog. *tawıg*; SUyg *taqayı*; Çuv. *toban*; Hks. *tayax*; Alt. *taqā*; Tof. *taqınaq*; [33, s. 1431] Tuv. *dagaa* [TuvRuSl, 141].

Doerfer bu sözcüğü yansıma kökenli sözcük olarak değerlendirse de Clauson /*gu*/ ses grubuyla biten eski bir hayvan ismi olarak değerlendirir [34, s. 468b].

PTürk /t*-/ , PMoğ. /**t*-/ , PTung. /**t*-/
ET. /*t*-/ > Tuva T. /*d*-/, Tof. T. /*d*-/, Ord. /*d*-/**

15) **t* ‘iuk’e “saç” Tung. **tiKi*; Moğ. **tokum*; Tür. **tūk*.
PTung. **tiKi* “tüy”; Evk. *tikikta*; Neg. *tikta*; Orç. *tikta*
PMoğ. **tokum* “eyer örtüsü”; OMoğ. *toxu*; YMoğ. *toqum* ; Hal. *toxum*; Bur. *toxum*; Kalm. *toxəm*; Ord. *doxom*; Şiray-Uyg. *toGom*; Mongr. *tuGun*.
PTürk. **tūk* “tüy”; ET. *tü*; Karah. *tü*; Türk. *tüy*; Gag. *tüy*; Azb. *tük*; Trkm. *tüy*, Özb. *tuk*; Uyg. *tük*; Krm. *tik*, *tuk* ; Tat. *tök*; Başk. *tök*; Kırg. *tük*; Kaz. *tük*; KBalk. *tük*; KKalp. *tük*; Kum. *tük*; Nog. *tük*; Çuv. *tə^wk*; Hks. *tük*; Alt. *tük*; Sah. *tū*; Dolg. *tū*; Tof. *dük* [32, s. 1442] Tuv. *dük* [TuvRuSl, 187].

7. SONUÇ

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde söz başı /*t*-/ sesinin gelişimine baktığımız zaman çok büyük farklılıklar görülmemektedir. Eski Türkçede söz başı /*t*-/ sesi genel olarak korunmuştur. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde

söz başı /t-/ sesi büyük çoğunlukla korunmuştur. Uygur-Karluk grubu Türk lehçelerinde de söz başı /t-/ sesi büyük çoğunlukla korunmuştur. Oğuz grubu Türk lehçelerinde söz başı /t-/ sesinin /d-/ sesine gelişim gösterdiği sözcükler bulunmaktadır. Sibiryaya grubu Türk lehçelerinden Hakas, Altay, Şor, Saha ve Dolgan Türkçelerinde söz başı /t-/ sesi genel olarak korunmuştur. Saha ve Dolgan Türkçelerinde /t-/ sesinin yalnızca bir örnekte (*die*- “demek”) /d-/ sesine gelişimi görülmektedir.

İshakov /t-/ ünsüzünün Tuva Türkçesi yazı sisteminde Türk lehçelerinde /d/ ünsüzünü gösteren д ile gösterildiği için bugün Tuvalar arasında bu sesin telaffuzunun giderek ötümlü /d/'ye doğru kaymakta olduğunu belirtmiştir. Castrén, Radloff ve Katanov'un eserlerine bakıldığında günümüz Tuva Türkçesinde /d-/ ünsüzü ile gösterilen sözcüklerin /t-/ sesiyle verildiği dikkati çekmektedir. Ayrıca Tuva Türkçesinde basılmış Latin harfli eserlerde günümüz Tuva Türkçesinde /d-/ ünsüzü ile gösterilen sözcüklerin /t-/ sesiyle verildiği de dikkati çekmektedir.

Tuva Türkçesi ağızlarında standart Tuva Türkçesinde söz başı /t-'li sözcükler /d-/ sesiyle karşımıza çıkmakta iken, söz başı /d-'li sözcükler /t-/ sesiyle karşımıza çıkmaktadır.

Eski Türkçe söz başı /t-/ sesinin Tuva Türkçesinde /d-/ sesine gelişim gösterdiği örnekler oldukça fazladır, ancak /t-/ sesinin korunduğu örnekler de bulunmaktadır. Tuva Türkçesinde /t-/ sesinin /d-/ sesine gelişim gösterdiği örneklere bakıldığında Oğuz grubu Türk lehçelerinde de /d-/ sesine gelişim görülür. Ancak Oğuz grubu Türk lehçelerinde /t-/ sesinin korunduğu durumlarda da Tuva Türkçesinde /d-'ye gelişim görülmektedir. Bu tarz örneklerde bazı Moğol lehçelerinde (Ordos, Şiray Uygur) /d-/ sesine gelişim görülmektedir. Bunların dışında gerek Moğol gerekse Türk dilinin tamamında söz başı /t-/ sesinin korunduğu durumlarda Tuva Türkçesinde /d-/ sesine gelişim de görülmektedir.

Söz başı /t-/ sesinin yukarıda bahsedilen durumları göz önüne alındığında, Tuva Türkçesinin gerek genel Türk dili alanı içinde gerekse Altay dilleri içerisinde farklı bir konum sergilemekte olup, bu durumda hem Oğuz grubunun hem de Moğolcanın bir etkisi olabileceği düşünülmektedir.

Kısaltmalar

Alt. = Altay Türkçesi	Neg. = Negidalca
Azb. = Azerbaycan Türkçesi	Mongr. = Monguorca
Başk. = Başkurt Türkçesi	Nog. = Nogay Türkçesi
Bur. = Buryatça	OMoğ. = Orta Moğolca
Çuv. = Çuvaş Türkçesi	Orç. = Oroçça
Dag. = Dagarca	Ord. = Ordosça
Dolg. = Dolgan Türkçesi	Özb. = Özbek Türkçesi
ET. = Eski Türkçe	PMoğ. = Proto Moğolca
Evk. = Evenkice	PTung. = Proto Tunguzca
Gag. = Gagauz Türkçesi	PTürk = Proto Türkçe
Hal. = Halha Moğolcası	Sah. = Saha Türkçesi
Hks. = Hakas Türkçesi	Sal. = Salar Türkçesi
Kalm. = Kalmukça	SUyg. = Sarı Uygur Türkçesi
Karah. = Karahanlı Türkçesi	Şiray-Uyg. = Şiray Uygurca
Kaz. = Kazak Türkçesi	Şor. = Şor Türkçesi
KBalk. = Karaçay-Balkar Türkçesi	Tat. = Tatar Türkçesi
Kırg. = Kırgız Türkçesi	Tof. = Tofa Türkçesi
KKalp. = Karakalpak Türkçesi	Trkm. = Türkmen Türkçesi
Kor. = Korece	Tung. = Tunguzca
Krm. = Kırım Türkçesi	Tuv. = Tuva Türkçesi
Kum. = Kumuk Türkçesi	Tür. = Türkçe/Türk dili
Mog. = Mogolca	Türk. = Türkiye Türkçesi
Moğ. = Moğolca	Ulç. = Ulçça
Man. = Mançuca	Uyg. = Uygur Türkçesi
Jpn. = Japonca	YMoğ. = Yazılı Moğolca
TuvRuSl = TENİŞEV, E.R. (Red.) (1968) <i>Tuvinsko-russkiy slovar'</i> Moskva: İzdatel'stvo sovyetskaya entsiklopediya.	

Kaynakça

1. Barutcu, Sema. "Altayca Kelime Başı /p/" Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)1989, c. 3, s. ss.1-40.
2. Ramstedt, G. J. Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft, I Lautlehre, (Haz. Pentti Aalto), Helsinki. 1957.
3. Poppe, N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen, Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1960.
4. Poppe, N. Introduction to Mongolian Comparative Studies, Helsinki. 1987.
5. Korkmaz, Z. Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK. 2010.
6. Tsintsius, Vera. Sravnitel'na fonetika tunguso-man'chzhurskikh yazıkov , Uchpedgiz, Leningrad. 1949.

7. Choi H.W. Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2010.
8. Tekin, Talat. Japonca ve Altay Dilleri, Ankara: Doruk Yayınları. 1993.
9. Şçerbak, A.M. Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazıkov, Leningrad: İzdatel'svo nauka Leningrad otdeleniye. 1970.
10. Tenişev, E.R. Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov: fonetika, Moskva: İzdatel'svo nauka, 1984; Tenişev, E.R. (Red.) Tuvinsko-russkiy slovar' , Moskva: İzdatel'stvo sovyetskaya entsiklopediya. 1968.
11. Räsänen, M. Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, Helsinki. 1949.
12. Şçerbak, A.M. Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazıkov, Leningrad: İzdatel'svo nauka Leningrad otdeleniye. 1970.
13. Gabain, A. Von. Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
14. Tekin, T. Orhon Türkçesi Grameri, Ankara: TDK. 2016.
15. Erdem, Melek "Modern Oğuz Türkçesinde Söz Başı t ~ d" Çağdaş Türkoloji Araştırmaları (Yayına Hazırlayan Gülsüm Killi Yılmaz- Radion D. Sunçugaşev, Ankara-Abakan. 2014.
16. Akca, Hakan (2017) "Eski Anadolu Türkçesinde Kelime Başı T-/D- Meselesi", Türkbilig, 2017/34, s.7-24.
17. Hunutlu, Ümit (2018) "Türkçede K-> G- ve T-> D- Tonlulaşması Üzerine Düşünceler", TAED-63,2018, S161-186.
18. Karaşlar, Selda. "Altay Dillerinde /t/ Sesi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015. c. 8. s. 40, ss.93-101.
19. Karamanlioğlu, A.F. Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1994.
20. Killi, G. Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Danışmanı Doç. Dr. Sema Barutcu Özönder, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 1996.
21. Baraşkov, P.P. Fonetičeskaya osobennosti govorov yakutskogo yazıka, Yakutsk: Yakutskoye knijnoye izdatelstvo. 1985.
22. Baskakov, N.A. Grammatika hakasskogo yazıka, Moskva. 1975.
23. Dırenkova, N.P. Grammatika şorskogo yazıka, Moskva-Leningrad. 1941.
24. İshakov, F. G., Tuvinskiy yazık oçerk po fonetika, Moskova. 1957.
25. Rassadin, V.İ. Fonetika i leksika tofalarskogo yazıka, Ulan-Ude. 1971.
26. Palm'bah, A.A., İshakov, F.G., "Pridihatel'naya i nepridihatel'niye smıçniye soglasniye v tuvinskom yazıke", İsslodovaniye po sravnitel'naya grammatike tyurskix yazıkov I-fonetika, Moskva. 1955.
27. Castrén, M.A. Versuch einer koibalischen und karagassischen sprachlehre, St.Petersburg. 1857.
28. Katanov, N.F. Opıt izsledovaniya uryanxayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşix rodstvennix otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya, Kazan: Tipolitografiya Imperatorskago Kazanskago Universiteta. 1903.

29. Radloff, W. *Obraztsov narodnoy literaturı tyurksix naslediye plemen:nareçıye uryanytsev(soyotov), abakanskix tatar i karagasov, çast 9, St. Petersburg. 1907.*
30. Oxotnikov, S. vd. *Pioner, Moskva. 1931.*
31. Sat, Ş.Ç. *Tıva Diyalektologiya, Kızıl: Nom Ündürer Çeri. 1987.*
32. Ragagnin, E. *Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia, Wiesbaden: Harrosowitz Verlag. 2011.*
33. Dıbo, A.; Starostin, S.A.; Mudrak, A. *An Etymological Dictionary of Altaic Languages, Brill. 2003.*
34. Clauson, S. Gerhard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford. 1972.*

Андатпа

Алтай тілдерінің классификациясы туралы көптеген зерттеулер жасалды. Бұл классификацияларды жасау кезінде критерий ретінде әртүрлі дыбыстар пайдаланылды. Соның бірі сөз басындағы /т-/ дыбысы. Тыва тіліндегі сөз басындағы /т-/ дыбысы жалпы түркі тілдерінің аймағында ерекше орын алады, ол оғыз әсері ме, әлде моңғол әсері ме, әлі күнге дейін түсініксіз. Осы себепті бұл зерттеуде тыва тіліндегі /т-/ дыбысының сөз басындағы жағдайы зерттеліп, моңғол, маньчжур-тунгуз, корей, жапон және түрік тілдеріндегі сөз басындағы /т-/ дыбысының жағдайы қарастырылады. Сонымен қатар Сібір түркі диалектілеріндегі жағдай тыва тілі негізінде жан-жақты түсіндіріледі.

Кілт сөздер: /т-/ дыбысы, тыва тілі, түркі тілдері, алтай тілдері, Сібір
(Букет БАРАН. ТЫВА ТІЛІНДЕГІ СӨЗ БАСЫНДАҒЫ /Т-/ ДЫБЫСЫ)

Аннотация

Проведены многочисленные исследования по классификации алтайских языков. При составлении этих классификаций в качестве критериев использовались различные фонемы. Одной из таких фонем является /т-/ в начале слова. В тувинском языке фонема /т-/ в начале слова занимает особое место в общетюркском языковом поле. Является ли это влиянием огузской группы или влиянием монгольского языка, до сих пор неясно. По этой причине в данном исследовании рассмотрена фонема /т-/ в начале слова в тувинском языке и фонема /т-/ в начале слов в монгольском, маньчжуро-тунгузском, корейском, японском и тюркских языках. Также в данной статье будет проанализировано положение Сибирских тюркских диалектов на основе тувинского языка.

Ключевые слова: фонема /т-/, тувинский язык, тюркские языки, алтайские языки, Сибирь
(Букет БАРАН. ФОНЕМА /Т-/ В НАЧАЛЕ СЛОВА В ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ)

Бағдат ЕРТАЕВА

Магистр, Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан (bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0001-5953-1509>

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТАБУ СӨЗДЕР МЕН ТҢЙЫМДАР*

Андатпа

Мақалада табу терминінің қалыптасуы, түркі халықтарындағы табудың мифтік, дәстүрлік, діни сенімдер, әдет-ғұрыптар тұрғысынан әртүрлі ерекшеліктері қарастырылады. Табу ұғымын кеңінен қарастырып зерттеген шетел ғалымдары Ж. Фрезер, А.А. Реформацкий, П. Гиро, А.И. Иванов, С.П. Нестеров, Г.П. Снесаревтің пікірлері негізге алына отырып, ғалымдардың табу жөніндегі түрлі ғылыми көзқарастарына сипаттама беріледі, сонымен қатар, түркі халықтарында қалыптасқан табудың тікелей сеніммен, тыйыммен байланысы қарастырылады. Түркі халықтарындағы табудың қалыптасқан түрлері және ғалымдардың табу және тыйыммен байланысты жазған зерттеулеріне сүйене отырып, түркі халқындағы әдет-ғұрып, діни сенімге байланысты қалыптасқан табудың ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырмалы түрде қарастырылады. Табу мен тыйым сөздер бір-бірімен байланысты қалыптасқан ұғымдар. Тыйым – халықтың тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге, ақыл-кеңес берудегі тәрбие құралдарының бірі болып саналады. Ал, табу әдет-ғұрып, діни сенім негізінде қалыптасқан ережелер жиынтығы. Табу да, тыйым сөздер де ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ғасырлар мұрасы, атадан балаға аманат болып табылатын үлгі-өнеге. Мақала соңында қазақ халқы мен түркі халықтарындағы сақталған тыйым мен табу түрлеріне қатысты және жануар, өсімдік, адам атауларына байланысты пайда болған табу сөздердің ерекшеліктері мен тыйым сөздер төңірегінде топтастырулар жасап ұсындық.

Кілт сөздер: табу, әдет-ғұрып, магия, ат қою, тыйым, тәрбие, сенім

* Келген күні: 4 тамыз 2022 ж. – Қабылданған күні: 1 қыркүйек 2022 ж.

Geliş Tarihi: 4 Ağustos 2022 – Kabul Tarihi: 1 Eylül 2022

Date of Arrival: 4 august 2022 – Date of Acceptance: 1 September 2022

Поступило в редакцию: 4 август 2022 г. – Принято в номер: 1 сентябрь 2022 г.

Bagdat YERTAeva

Master, Researcher of the Research Institute of Turkology, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0001-5953-1509>

TABOO WORDS AND PROHIBITIONS IN TURKIC PEOPLES

Abstract

In the article, the formation of the term "taboo", and various features of taboo in Turkish peoples will be explained in terms of mythical, traditional, religious beliefs and customs. Based on the views of foreign scholars J.Fraser, A.A.Reformatsky, P. Giro, A.I. Ivanov, S.P.Nesterov, G.P.Snesarev, who studied the concept of taboo in detail, their different scientific approaches to taboo will be examined. In addition, the direct relationship between the concept of taboo, which is settled in Turkish peoples, and belief and prohibition will be explained. In addition, based on the established taboo forms in Turkish peoples and the research of scientists in this field on taboo and prohibition, the similarities and differences of the established taboo related to the traditions and religious beliefs of the Turkish peoples will be discussed comparatively. In this sense, the words taboo and prohibition are related concepts. The ban is an example of public upbringing, a role model and counseling, and one of the educational tools. Taboo, on the other hand, is a set of rules based on customs and religious beliefs. Therefore, the concepts of taboo and prohibition are the legacy of centuries passed from generation to generation, a role model passed from father to son. As a result of the research, we have grouped the prohibition and taboo types found in Kazakh and Turkish peoples and preserved until today, and the characteristics of taboo words associated with the animal, plant, and human names, and prohibition words.

Keywords: taboo, tradition, magic, naming, prohibition, upbringing, belief

Kіріспе

Тіл қоғамның қарым-қатынас қажеттілігін өтейтін негізгі құрал болып табылады. Қоғамда болып жатқан әрбір ерекшелік тілге өзгеріс әкеледі. Әр халықтың өзінің қалыптасқан әдет-ғұрпы, салт-санасы, дәстүрі, наным-сенімі болады. Соның бірі – түркі халықтарында қалыптасқан табу сөздер мен қазақ халқының әдет-ғұрпында қалыптасқан тыйым сөздер. Қазақ халқының тіршілігі барысында қалыптасқан тыйымдар мен табу сөздер түркі халықтарында да бар. Табу сөздер мифтік, дәстүрлік, діни сенімдер, әдет-ғұрыптар негізінде пайда болған қоғамдық тыйым және ережелер жиынтығы болып табылады. Табу сөздер тек тіл саласын ғана қамтып қоймайды, сондай-ақ этнография, этнопедагогика, этнолингвистика, этнопсихология және

тіл мәдениетімен де тығыз байланыста болады. Табу терминінің қарастырылу аясы кең. Тіл білімі ғалымдары табу төңірегінде әр түрлі қайшылықты пікірлерін ұсынуда. Сондықтан да табу әлі де толық зерттеуді қажет етеді. Пікірлердің бірізді болмауы табу сөздердің зерттеуді қажет ететіндігін, көкейкесті тақырып болғандығының дәлелі.

Осы орайда ұсынылып отырған ғылыми зерттеуде табу терминінің қалыптасуына, түркі халықтарындағы табудың мифтік, дәстүрлік, діни сенімдер, әдет-ғұрыптар негізінде пайда болу ерекшеліктеріне тоқталамыз. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі барысында қалыптасқан табу сөздер мен тыйым сөздердің ерекшеліктерін арнайы қарастырып, зерттеулер жүргіземіз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеудің негізгі мақсаты – түркі халықтарындағы қалыптасқан табу сөздер мен тыйымдарға қатысты мағлұмат беру, түркі халықтарында қалыптасқан табу түрлеріне салыстырмалы түрде сипаттама жасау. Тыйым сөздер мен табудың жас ұрпақты инабаттылыққа баулуда, табиғатты, өсімдіктерді, жануарларды қорғауға алудағы маңыздылығын көрсету. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- Табу терминіне қатысты ғалымдар пікірін ашып көрсету;
- Түркі халықтарындағы табудың мифтік, дәстүрлік, діни сенімдер, әдет-ғұрыптар тұрғысынан әртүрлі ерекшеліктеріне салыстырмалы түрде қарау;
- Қазақ халқының әдет-ғұрпына негізделген ат қою табуының сақталуын мысалдар арқылы көрсету;
- Қазақ халқының тіршілігіндегі қалыптасқан тыйымдарды топтастыру.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысын жазу барысында түркі халықтарындағы дәстүрлік, мифтік, діни сенімдер негізінде қалыптасқан табудың түрлерін қарастырдық, қазақ халқының әдет-ғұрпындағы тыйым сөздерді топтастырдық. Зерттеу барысында салыстыру, жүйелеу, топтастыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қоғам қалыптасуы барысында тіл де дамып отырады. Тіл қоғамның қарым-қатынас құралы. Тілсіз қоғам жоқ. Қоғаммен байланысты қалыптасқан ұғымның бірі – табу. Табу терминінің түбі (полинезия сөзі) – кейбір сөздерді, есімдерді, сөйлемдерді атауға тыйым салу дегенді білдіреді. Табу құбылысы тілдің магиялық қызметімен тікелей байланысты қалыптасқан, яғни сөз арқылы қоршаған әлемді өзгертуге болады деген нанымнан туындайды. Табу барлық тілдерде бар. Ең көп тараған табу адам есімімен байланысты туған: туыстардың атын атауға, сонымен қатар құдайдың, патшаның атын атауға тыйым салынады [1, 124-б.]. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде табу – алғашқы қауымдық қоғамда – қандай да бір іс-әрекеттерді жасауға негізделген діни тыйымдардың жиынтығы, ол тыйымдарды бұзу табиғаттан тыс күштермен жазаланады деп беріледі [2, 401-б.]. Табуды зерттеуші ғалымдар әр түрлі пікірлер тудыруда. Мысалы: табу терминін Фрейд күнделікті қолданыстағы «kutsal korku» (қорқыныш) сөзінің мағынасына сәйкес келетіндігін айтса, Саадет Чағатай табуды әдет-ғұрып негізінде қалыптасқан қасиетті ұғым деп түсіндіреді [2, 164-б.]. А.А. Реформацкий «Введение в языковедение» еңбегінде табу жөнінде былай деп анықтама берген: Табу – этнографическое понятие, касающееся и языка. Табу означает запрет, возникающий в сфере общественной жизни на разных ступенях развития общества. Исходя из различных предпосылок, такой запрет может распространяться и на факты языка. Так и народов, находящихся на ранней стадии общественноного развития (полинезийцы, австралийцы, зулусы, эскимосы и др.), табу слов возникает на почве мифологических верований. Подлежат запрету (табуированию) обозначение смерти, название болезней, имена богов и духов; часто табуируется название того животного, которое служит основным объектом охоты данного племени. Для замены табу слов нужны другие слова – эвфемизмы. Эвфемизмы – это заменные, разрешенные слова, которые употребляют вместо запрещенных (табуированных) [3, 104–105-б.]. Ал шетел тілі сөздігінде табу сөзіне мынадай сипаттама берілген: Табу – у первообитных народов - религиозный запрет, налагаемый на какой-либо предмет, действие, слово и т.п., нарушение которого будто бы неминуемо влечет

жестокою кару (болезнь, смерть) со стороны сверхъестественных сил; вообще – строгий запрет [4, 494-б.]. Табу мен эвфемизмдердің түбі мифтер, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар және әртүрлі моральдық ережелер жиынтығы болғандықтан, бұл тақырыптағы зерттеулер негізінен этнографиялық лингвистика аясында кеңірек қарастырылады.

Табу мен эвфемизмдер бірқатар ғалымдар тарапынан зерттелді. Этнолингвистикалық зерттеу жүргізу ісін Гердер және Гумбольд (XVIII ғ.) тарапынан басталды, содан кейін Америкада Боас, Сапир және Уолф тарапынан жалғасын тапты. В. Стейнер, А. Мейер, Фрезер, Фрейд, Леви- Брулд, Т.В. Гамкрелидзе және В. Иванов, Д. К. Зеленин сияқты ғалымдар да бұл тақырыпта көлемді зерттеулерін жүргізді. Табу, эвфемизмді тудырады. Өйткені, табу тек адамдарға, жануарларға, заттарға ғана емес, олардың аттарының аталуына да тыйым салынуы болып табылады. Шетел ғалымы Пьер Гиро табу мен эвфемизм сөздерінің мағыналық әлеміндегі орнын және бұлардың арасындағы арақатынасын былай сипаттайды. Әдептілікті сақтау кез келген тұрпайы және жиіркенішті бейнелерді атауымыздың алдын алатындығын айтады. Табу сондай-ақ, жануарлар түрлерінің азаюына алаңдаушылықтың пайда болуы, табиғатты құрметтеу, қоршаған ортаны қорғау, табиғаттың сыйын қалыпты мөлшерден артық тұтынбау және шаманизм тұрғысынан табиғат иесін ренжітпеу сияқты әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің қайнар көзі болып табылатындығына тоқталады. Түрік халықтарында тотемистік сенімдермен бірге шаманистік және басқа да сенімдерге байланысты табулар бар екендігін айтады. Табуға байланысты зерттеулер жүргізген Фрезер болса, табуды тудырған себептердің бірі магия, яғни сиқыр екендігін атап өтеді. Фрезердің зерттеуіне тоқталатын болсақ, ертеден адамдардың магияға сүйенуі, ғылымға сәйкес келмейтін екі принципке келіп сүйенеді. Бұлардың бірі – ұқсастық, екіншісі – іргелестік принципі. Фрезер магияның өзін екіге бөліп қарастырады. Бірінші топқа кіретіндер: сиқыр жасау; екінші топқа кіретіндер: табу, яғни тыйымдар дейді [5, 36-б.].

Қазақ халқының тіршілігі барысында қалыптасқан табу сеніммен тікелей байланысты туған. Ертеде адамдар табиғаттың дүлей күшінен, адамды опат қылатын ауру аттарынан, қаскүнем жыртқыш аң-жәндіктерден қорғану мақсатында оларға балама ат берген.

Табиғаттың дүлей күшінен қорғану мақсатында қазақ халқы жай түсті десек, «адамға қырсығы тиюі мүмкін» деп наным бойынша, оны жасыл, жасын деген атаумен атайтын болған. Жасыл түсу – найзағай, жай түсу ұғымында табу сөз болып табылады. [6, 125-б.]. *Жасыл* – найзағай, жасын, жай оты. Мысалы: Жасыл түсті – жай оты түсті. Кешегі түскен жасылда колхоздың агрономы өліпті. Бұлтты жаңбырлы күні жасыл көп болады. *Жасын* – найзағай, жай, жасыл. Мысалы: Нөсерлеп құйған жауында, Қызығушы ем жасынға (Қ.Аманжолов) – деген секілді мысалдар да бар [7, 408 -б.]. Бұл да бір табиғат құбылысынан адамның қорқу, сақтану сенімінен туған табу сөз болып табылады.

Халықтың найзағайды «жасын», «жасыл» деп атағаны іспетті ауру атауларына да балама атаулар берген. Ал шешек ауруының атын «жұғады», «жабысады» деген сенімге байланысты оның атын да тура атамай, әулие, қорасан, мейман, қонақ деп атаған. Үйде «шешек» ауруымен ауырған кісі болса, «үйде мейман бар еді» деп ауру атын толық атамай, тұспалдап атайтын болған. С. Аманжолов зерттеулерінде шешек ауруын еліміздің оңтүстігінде – «мейман» деп атағандығы, солтүстік пен шығыс өңірлерде «әулие» деп атағандығы айтылады. Ғ. Қалиев зерттеулерінде Арал өңірі шешек атауын «күл» деп атағандығы, Н. Исматуллаевтың келтірген деректерінде өзбек халқының шешек ауруын «гүл», «гул мома» деп, Шығыс Түркістан аумағында шешек «бүбі» деген атаумен, Ауғанстан өзбектерінің шешекті «бібі» деген атаумен атағандығы айтылады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде былай беріледі, *қорасан, әулие* – шешек ауруын тұңғыш рет емдеп жазған әулие адамның аты. Сол адам атымен аталған ауру аты болып табылады. Мысалы: Бір жолы бүкіл тұла бойымды қалың әулие (шешек) басып, тұралап жатқанда, ауыл шетіне жау таянғанын естідім. Он жеті жасар Әбіжан, Қорасан деген дерт алды (Мәшһүр Жүсіп). Бұл өте қауіпті тез таралатын, адамды опат қылатын ауру түрі болғандықтан адамдар ол аурудың атауын атауға тыйым салған [7, 208-б.].

Жылан атауын да халық атын атаудан үрейленіп, жылан десек, «келіп шағады» деп, әр түрлі атаумен атап отырған. Мысалы жыланды бір өңірлерде «марата» деп атаса, тағы бір өңірде «түйме», «түйме бас», келесі бір өңірде «камшы», «ұзын құрт» деп атаған. Қазақ

халқында, үйге кірген жыланды басына сүт немесе қымыз, ақ құйып сыртқа шығарып отырған. Испания халқында жылан мағынасына келетін «culetra» сөзі айтылмайды. Ескі итальян тіліндегідей «culetra» сөзі «жылан» мағынасына келгендігі үшін табу сөз болып табылады. Ұры алған, жоғалған малды ұрланды десек, «мүлдем табылмай кетуі мүмкін» деген сеніммен «қолды болды» деп айтатын болған. Жиналған адамдар кетейік, қайтайық дегеннің орнына көбейейік дегенді айтуды әдетке айналдырған.

Қасқыр атауы да түркі халықтарында балама атаулармен айтылған. Қасқырды қасқыр деп атасақ желмен естіп қойып, «малымызға шабады» деп қорқып, оны көбіне итқұс, қара құлақ, серек құлақ, ұлыма деген атауларымен атаған. Қырғыз тілінде «қасқыр» мағынасында қолданылған бұл сөз, «ит, қасқыр» және «құс» сөздерінің бірігуінен пайда болған. «Қасқыр» атауына байланысты табу қазақ халқында кең тараған. XX ғасырдың басында қазақ жерінде жүрген ғалым Рехарт Каруц бұл жөнінде: «Қазақ халқы балаларына қасқырдың атын атауға рұқсат бермейді. Себебі табу реті бұзылса, қасқырдың адамға шауып, зиян келтіретіндігі туралы сенім бар» – дейді. Қырғыз тілінде, «Bügün erteñden kalsañ enesin izdep ayaksır cogolot ce it-kuşka cem bolot», түрік тілінде «Bugün ya da yarın geç kalırsa annesini arayarak yalnız kaybolacak veya kurda yem olacak» [8, 31–32-б.], қазақ тілінде «Бүгін-ертеңнен кеш қалса анасын іздеп, жалғыз жоғалып кетеді немесе ит-құсқа жем болады» – деген сөздер халық арасында жиі қолданылады. Мәселен, түркі тілдерінің көпшілігінде табуға айналған *қасқыр*, *бөрі*, *құрт* деген сөздер мен олардың орнына қолданылып жүрген қазақ тіліндегі: *ит-құс*, *қара құлақ*, *серек құлақ*, *теріс азу*, *қара ауыз*, *ұлыма*; өзбек тіліндегі: *ит-куш* (*ит-құс*), *қаршықұл* (*қарсы қол*); тува тіліндегі *ыт* (*ит*), *черыъды* (*жер иті*), *кызыл карак* (*қызыл коз*), *узун кудурук* (*ұзын құйрық*); түркімен тіліндегі *месдан ит* (*дала иті*), *ады жітен* (*аты жоқ*), *хырыдар* (*аңшы*), *жанывар* (*жануар*); әзербайжан тіліндегі *жанавар* немесе *ағзыгара* (*қара ауыз*) деген сөздер мен сөз тіркестерінің бәрі де этнографиялық мәнге ие болған астарлы лексика. Өйткені олардың лексикалық мағынасының сыртында да дәстүрлі наным-сенімдерден туындайтын «атын атаса, қасқыр малға шабады немесе адамға

қастандық істейді» деген сияқты этнографиялық ұғымдар жатады [9, 12-б.].

Әдет-ғұрыпқа негізделген табудың бірі – ат қою болып табылады. Қазақ халқында ескі әдет-ғұрып бойынша келіндер қайын ата, қайын інілерінің дәл атын айта алмайды, басқашалап келтіреді. Жаңа түскен келін қазақ халқының әдет-ғұрпын сақтап, үлкенді сыйлап, кішіге ізет көрсете отырып, ат қояды. Бұл үлкен сыйластық пен сый құрмет көрсетудің бір үлгісі саналады. Ат қою – ізеттілік пен кішіпейілділіктің бір көрінісі. Қазақ халқының арасында осыған сәйкес мынадай мақал жиі айтылады. «Үлкенге құрмет, кішіге ізет», «Әдептілік, ар, ұят – адамдықтың белгісі», «Сыйласаң сый көрерсің», «Ұлық болсаң кішік бол» деген секілді. Мысалы жаңа түскен жас келін қайнысына, қайын сіңілісіне «Еркем», «Тентегім», «Қоңыр қозым», «Сері жігіт», «Тотым», «Арайлым», «Шырайлым», «Төрем» деп ат қойған. Бұл қазақ халқының басқа халықтар үлгі тұтарлық дәстүрі болып табылады. Бірде бір келіншектің бес қайнағасы болыпты. Олардың азан шақырып қойған есімі мынадай болса керек. Өзенбай, Қамысбай, Қойшыбай, Пышақбай, Қайрақбай. Бірде жас келіншек өзенге су алуға барса, бір қойды қасқыр жейін деп жатқанын көреді де, қасқырды жасқап үркітіп жіберіп, қой арам өлмес үшін хабар беруге үйге асыға жүгіріп келіпті-міс. Сонда келіншек үйдегілерге: «Сарқыраманың арғы жағында, сылдыраманың бергі жағында маңыраманы ұлыма жейін деп жатыр екен, ұлыманы үркітіп жібердім. Енді маңыраманың арам өліп қалатын түрі бар, тезірек қынаманы жанымаға жанып-жанып алып жетіңіздер!» – деген екен [10, 129-б.]. Бұл келіннің тапқырлығы, әрі қайынағаларының атын атамай тауып айтуы, әдеп-ғұрыпты сақтауына мысал болып табылады. Сонымен қатар, Қаржаубай Омарұлының «Әке» повесінде: Жеңешем Ханбүркітке – *Шырақ* деп, маған – *Төрежан*, Жасқанатқа – *Тентек* деп ат қойып алған-ды деп беріледі [11, 137-б.]. Мұндағы Шырақ, Төрежан, Тентек әдеп-ғұрыпқа байланысты туған жеңгелердің қайныларына ат қоюына мысал болып табылады. Сонымен қатар Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» повесінде: Жас кезінде әкемді әйелдер жағы «Молда бала» дейді екен, кейін «Ұста бала» дейтін болыпты. Ал әжем оны «Қатпа қара» деуші еді. Әкем орта бойлы, арық, қара кісі еді. Маңдайы жап-жазық, қасы қалың, көзі шүңгіл еді. Сол арықтығына қарамай, керемет

күшті болатын. Әжем оны «Тарамыс» деп те атайтын. Сол күштілігіне бола атаса керек [12, 10-б.]. Бұл қазақтың ескі әдет-ғұрыптарына сәйкес жолына, жасы үлкен-кішілігіне қарай жеңгелерінің ат қоя отырып, сыйлауы, құрмет көрсетуі, яғни ат қоюы болып табылады. Ат қою дәстүрі жөнінде Н. Ильминский: «Күйеуінің туыстарының атын келін еш уақытта атамайды. Оның – аға-інілеріне, апа-қарындастарына арнайы ат қояды» дейді. Келін тарапынан ат қою күйеу туыстарының жасына, жынысына, туыстық қатынасының алыс-жақындығына байланысты. Бұл арада келіннің тапқырлығы, байқағыштығы да оған көп көмек береді. Өйткені әркімнің әр түрлі сырттай, іштей ерекшеліктеріне, мінез-құлықтарына қарай ұнамды аттар қоя білу кез келген кісінің қолынан да келе бермейді [13, 29-31-б.], – дейді

Тіл білімі саласын зерттеген ғалымдардың бірі – бурят ғалымы А.И. Иванов: қарапайым адамдардың көзқарасынша өсімдік, жануар, аурудың иесі (рухтары) т.б. адамдардың тілін естиді және түсінеді деп санайды. Оларға сөздер, сиқыр болып әсер ететіндігіне сеніммен қарайды. Олардың анда-санда адам сияқты сөйлесіп тілге келетіндіктерін, әрекет ете алатынын, өшігіп және өшпенділікпен адамнан өш алатынын айтады. Ал Вунт болса, австралиялықтардың табу тыйымдарын жануар атауларына, адамдарға және басқа да заттарға байланысты үш топқа бөліп қарастырады.

1. *Жануарға байланысты табулар*: тотемизмнің өзегін құрайтын кейбір жануарларды (қасқыр, аю, бүркіт, сиыр, ит т.б) өлтіруге, жеуге, атын айтуға тыйым салынуына байланысты шыққан деп есептейді.

2. *Адамға байланысты табулар*: патша табуы, дұшпан табуы, соғыстан кейінгі тыйымдар, рухани арылу шаралары, жаңа туған сәбилер, ауырған адамдар мен өліммен байланысты табу түрлері болып табылады.

3. *Зат, ағаш, өсімдік, үй, тұрғылықты жерлерге байланысты табулар*: адамның үнемі қолданатын заттары, киім-кешек басқа да адамдар үшін жалғасын тапқан табу түрі болып табылады [14, 73–74-б.].

Жалпы Түркі халқы мифология кезеңінің іздерін тарих бойынша әр түрлі діндерге және әр түрлі аймақтарға тасыды, оларды сенім, әдет-ғұрып, тыйым салу сияқты тақырып аясына қарастырды, күнделікті өмірлік іс-әрекетінде қолданды. Соның ішінде ұйғыр халқы суды

«ұлы» деп есептеп, ұлы өзендер мен кейбір су көздеріне оның ұлылығын сипаттайтын атаулар беріп отырды. Ұйғырлар бұлақ суын құпия су деп санады және де өсімдік пен ағаштың жаны бар деп сенді. Мысал ретінде мынаны келтіруге болады. Ұйғырлар бақша немесе ауладағы негізгі жеміс ағаштары қурап қалса, отбасына бақытсыздық келеді, үй иесі қазаға ұшырайды деп түсінеді, тағы бір түрі егер үй егесі дүние салса, бір ағаш қурап қалады деген сенімі де бар. Бұл ұйғыр халқында ағаштың үй иесін жоқтауы деп түсіндіріледі. Бұл жерде ағаштың да жаны бар, оның үй иесімен арасында белгілі бір эмоционалдық ауысу бар деген түсінік болып табылады. Ұйғырлар арасында ағаштардың кейбірі берекелі болып саналса, кейбіреулері сәтсіздік алып келетін ағаштар болып саналады, бұл бақытсыз ағаштарды түрлі жұмыстарды жасау барысында пайдалануға тыйым салынады. Ұйғырлар арасында жеміс ағаштарына ерекше құрмет көрсетілген. Ағаштардың аяқ асты қурауымен жағымсыз жағдайлар болады деп сенген. Мысалы, жын-шайтандар папоротникке қатты өшпенді болғандықтан оның өсетін жерлеріне бармайды деп болжаған. [15, 313–314-б.].

Сондай-ақ түркі халықтарында аңшылық кәсіпке байланысты туған табу жиі кездеседі. Соның бірі – Саха халқында аюға байланысты атаулардың көп болуы. Оның басты себебі, аю туралы нанымдар мен тыйымдар болып табылады. Аю – өрістеріндегі ең құрметті жабайы жануарлардың бірі болып саналған, оның ерекше қасиеттері бар деп түсінген. Мысалы, қысқы ұйқы кезінде өлтірілген аю міндетті түрде аңшыдан кек алады деп сенген. Сонымен қатар, аю абайсызда біреудің алдынан шығып қалса, жолаушы өзіне тиіспеуі үшін аюдан кешірім сұраған, қарусыз болғанын және ешқашан аюға тиіспегенін айтқан. Егер бұл сөздер аюға ұнаса, ол жолаушыны бостандыққа жібереді деп сенген. Сонымен қатар, қыста аю туралы жағымсыз пікір айтуға болмайтындығы туралы айтылады. Өйткені жел арқылы аю өзі жөнінде айтылған жағымсыз сөзді естіп, біліп қалып, өшін алады деп сенеді [16, 31-б.]. Орыс тіліндегі медведь (аю) деген сөз медоед – «балды жеуші» деген сөзден шыққан. Ертеректе астраханьдық орыстар «теңізде медведь (аю) деген сөзді ауызға алуға болмайды; оны тікелей атаса, дауыл тұруы мүмкін» деп түсінген, ол сөздің орнына раминский деген сөзді немесе қазақ тілінің аю деген

сөзін қолданған. Д.К. Зеленин раминский «лесной» деген мағынаны білдіреді, раменье – «қалың ағаш» (густой лес) деген сөзден жасалған деп түсіндіреді. Якуттар аюды эсе (сөзбе-сөз аударғанда – «туған ата»), шорлар мен алтайлықтар абай («арғы әке», «ата») деп атайтын болған. [9, 143-б.]. Мысалы, аңшылар аңда жүргенде тиінді шарбақ, чирбақ (саусақ), абаш құртұ (ағаш құрты) немесе абаш шишқанак (ағаш тышқаны) деп хақастар сөк пас (сүйек бас) деп атайтын болған. Алтайлық аңшылар бұғыны таш тұяқты (тас тұяқты) деп, бұланды (лось) ұзын азақ, ақ тізек (ұзын аяқ, ақ тізе (лі) деп атайды. Якут аңшылар бұланды ұлу қыл (үлкен аң) деп атайды. Сумми үндістері үшін діни рәсімдер кезінде «frog» (бақа) дегенді білдіретін takka сөзін қолдануға болмайды [17, 319-б.].

Түркі халықтарының, оның ішінде Орта Азияны мекендеген халықтардың мәдениетінде тотемдік наным мен табудың болғандығын этнографиялық, археологиялық және лингвистикалық зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып дәлелдейтін және бір ғылыми еңбек бар. Сол еңбектің авторы – С.П. Нестеровтың пікірінше, Саян-Алтайдағы алтайлықтар мен тувалықтардың тотемдік жануарлары бұғы, марал, бұлан, тау ешкі және арқар болса, қырғыздардың тотемі барыс және бұғы болған. Сосын кезінде қасқырдың бүкіл түркі халықтарының бәріне де ортақ тотем болғанын көршілес жатқан қытайлар да өте жақсы білгенге ұқсайды. Мына деректер соның дәлелі: «Соседи тюрков также хорошо знали общетюркский тотем – волка. В одной из эпитафий кыргыза Терапа говорится: «Я убил семь волков. Я не убивал барсов и ланей». А.Н. Бернштам видел в этих тотемы: «убитые семь волков – это покоренные семь тотемов, т.е. племен тюркского происхождения, а барсы и лани – охраняемые табу животные, от которых ведут свое происхождение кыргызы... Именно тюркские воины в китайских летописях называются волками» [18, 252-б.].

Түркі халықтарында қалыптасқан табу ұғымымен қатар тыйым сөздер де бар. Табу ұғымы тыйыммен тікелей байланысты. Түркі халықтарындағы қалыптасқан табу сөздер секілді тыйым сөздер де ұқсас. Мысалы, Карпат тауын мекендеген *гуцул* аңшылары аң аулауға кеткен кезде, олардың әйелдеріне ұршық иіруге немесе киім тоқуға тыйым салынатын болған. Бұл тыйымдар бұзылса, аң ұршықша иіріліп, оқ дарытпай құтылып кетеді деген сенім болған. Сахалин

аралын мекендеген *айндар* аяғы ауыр әйелдерге босанардан екі ай бұрын киім тоқуға, жіп есуге тыйым салатын болған, себебі жаңағы тыйым бұзылса, жас нәресте туған кезде оның ішегі жіпше есіліп, шатысып қалады деген наным болған [9, 37-б.]. Ибн Фадланның оғыздар неше алуан көріністі қасиетті деп санайды дегені секілді, қазақтарда сақталған ырым, тыйымдардың қасиетті саналатындары бар. Бала жолдасының кісі баспайтын жерге адамша жерленуі, бөтен адамнан бірнеше күнге дейін қорқып жүруі, баладан үзіліп түскен кіндікті көп уақытқа дейін сақтау әдеті Хорезм өлкесінде де болған әдеттерге өте ұқсас келеді. Г.П. Снесарев магиялық, не ислам дініне дейінгі сенімдер бойынша көмілетін жолдас та, сақталатын кіндік те – бала жанының бір бөлшегі деп сенуден шыққан дейді. Шілдехананы Жетісу жерінде «шілде күзет» деп атайды. Шілдеханаға ауыл үлкендері әдетте қатыспайды. Жаңа туған нәрестені әр түрлі жын-шайтан, перілердің салқынынан қорғап, күзету халық сенімі бойынша тек қана жастардың міндеті болып саналады. Ерте заманда бесіктегі нәрестені күзету Ұмай анаға жүктелген. Оның сілемі қазақтарда соңғы уақытқа дейін келген. Шырақ жағып күзету соның бір түрі. Жаңа туған баланы алғашқы күндері шырақ жағып күзетпесе, оны перілер әкетіп, орнына басқа бала тастап кетеді деген түсінік болған [19, 55-б.].

Айндар халқы секілді қазақ халқында да, аяғы ауыр әйелдерге жіп иіртіп, тоқыма тоқытпау ерекше сақталған. Егер аяғы ауыр әйел көрпе қабып, жіп иірсе бала кіндігіне оратылып, шырмалып қалады деп сенген. Сонымен бірге аяғы ауыр әйелге алғашқы айларында балық етін жегізбейді. Егер балық жесе аузынан балық сияқты су тоқтамай ағады, бала былжыр болып өседі деп есептейді. Қазақ халқында бос бесікті тербетпейді. Бос бесікті тербетсе бала шетінеп кетеді деп санаған. Қазақ халқында әйел адамның толғағын жеңілдету мақсатында түйрелген түйреуішті ашық тастау, құлыпталған құлыптың аузын ашу, сандықтың аузын ашық тастау, түйілген түйіншектің байлауын ажыратып қою секілді наныммен байланысты орын алған тыйым түрлері де бар. Бұл тыйым түрлерінің қалыптасуының өзі қазақ халқының да басқа халықтар сияқты бір тәңірдің бар екендігіне сенгендігінен болса керек. Осыған байланысты діни-сенімдері де қалыптасқан. Құрғақшылықтың алдын алу мақсатында құрбандық шалып, тасаттық беріп, құран бағыштап отырған. Сонымен қатар, төрт

түлік малдың өз иелері бар деп оларды қадір тұтып, киелі санаған. Жылқының пірі – Қамбар ата, сиырдың пірі – Зеңгі баба, түйенің пірі – Ойсыл қара, қойдың пірі – Шопан ата деп оларға ерекше көңіл бөлген. Төрт түлік ішіндегі түйені ұлық жануар деп, оның жүнінен тек бас киім, жейде тоқытқан, аяққа таптатпаған. Қазақ халқы сиыр сүтін, ағарғанды жерге төккізбейді және баспайды. Малды теппейді, тепсе малдың киесі ұрады деп санайды. Жалпы тыйым – халықтың тәлім-тәрбие, үлгі – өнеге, ақыл-кеңес берудегі тәрбие құралдарының бірі болып табылған.

Табу және тыйым сөздер ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ғасырлар мұрасы, атадан балаға аманат болып табылатын үлгі-өнеге. Тыйым – халықтың тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге, ақыл-кеңес берудегі тәрбие құралдарының бірі. Тыйым адам баласын жаман әдет, жат пиғыл, ерсі қимыл, әдепсіз істерден сақтандыруда өте үлкен қызмет атқарады. Тыйым халық тәлімгерлерінің құрамдас бөлігі болып табылады [20, 158-б.].

Табу ертеректе адамның атын, жануар аттарын, ауру аттарын атауға тыйым салып, халыққа кесірін тигізбесін дегені секілді халық арасында сақталған, қолданыстан шықпаған тыйым сөздер де жиі айтылады және күнделікті бұл тыйымдар қазақ халқының тіршілігінде қолданылады.

Жануар атауына қатысты тыйымдар: *Қазақ халқында бүркіттің тұяғы қасиетті саналады және оны үйдің төріне немесе бесікке іліп қояды. / Итті өлтіруге, азаптауға болмайды. Олай етсе, ит иесінің басына жамандық үйіріледі. / Аңдар мен құстарды рұқсат етілген мерзімде ғана аулау қажет. / Ит аспанға қарап ұлыса, жамандық болып саналады. / Мал әбзелдерін лас жерге, аяқ астына тастамайды. Оларды арнайы орынға іліп қояды. / Мал байлайтын арқанды, жіпті, көгенді аттамайды. / Атты біреуге сыйлағанда ноқта – жүген берілмейді. / Жылқының жусауын, малдың өрісін, тынысын бұзбайды. / Атып алған аңды, құсты сыйлыққа тартпайды. / Ат үстінде тұрып сөйлеспейді. Дұшпандар ғана ат үстінде тұрып сөйлескен. / Аққуды атпайды. / Ауыл алдындағы су бетінде жүрген құстарды атпайды. / Құмысқаның илеуін, қарлығаштың ұясын бұзуға болмайды. / Атқа теріс отыруға болмайды. / Адамды, малды аттауға болмайды. / Итке ожаумен ас құюға болмайды. / Малды үркітуге*

болмайды. / Қой қоздап жатқанда малды біреуге сыйламайды және сатпайды. / Атты басынан ұруға болмайды. / Ат құйрығын кеспейді, адам өлгенде ат тұлдап, құйрығын кеседі. / Мал табынының алдынан немесе қой табынының арасын бойлап өтуге болмайды, өйткені олар жайылып жүрген жерде Қызыр пайғамбар болады деп санаған. / Үйге жылан кірсе өлтірмейді, үстіне ақ құйып сыртқа шығарады. / Түйе жүнін аяққа баспайды. Киелі саналады.

Адамға қатысты тыйымдар: Қыз бала босағаға отырмайды. / Әйел адам суға кешкісін бармайды. / Әйел адам жолаушының, ер адамның алдын кесіп өтпейді. / Айы-күні жақын аяғы ауыр әйелге түйенің етін жеуге болмайды, әйтпесе ол баланы жатырында 12 ай көтереді деген ырым бар. / Аяғы ауыр әйел керілген арқаннан өтуіне болмайды, өйткені туған кезде баланың кіндігі мойнына оратылып, оны тұншықтырады. / Адам басатын жерге кір суын төкпейді. / Қызға жұдырық жұмсамайды. / Әйел адам пышақ қайрауға болмайды. / Кісіге қарап себепсіз күлме. / Әйел адам кешке қоқыс төуге болмайды. / Босанған әйел адамға қырқына толмай сыртқа шығуға болмайды. / Босағаға отыруға болмайды. / Ер адамның киімінің жағасын басуға болмайды.

Зат, ағаш, өсімдікке қатысты тыйымдар: Өсіп тұрған жас бұтақты сындыруға болмайды. / Су алатын жерге шомылуға, кір суды төуге болмайды. / Дастархан басында бата қайырылмай орнынан тұрып кетуге болмайды, әдепсіздік болып саналады. / Су бетін ашық қалдыруға болмайды, егерде су ашық қалса суды ішуге болмайды. / Ақты жерге төуге болмайды. / Асқа немесе тойға толтырып әкелген қымыз әкелген сабаны біржолата сарқып босатпайды, міндетті түрде бір ожау болса да қымыз қалуы керек. / Жанып тұрған шырақты немесе отты үрлеуге болмайды, адам ұмытшақ болады. / Киімді ыққы желбегей жамылуға болмайды. / Босағаны қолменен керуге болмайды. / Белді таянуға болмайды. / Қолыңды төбеге қоюға болмайды. / Әйел адамға шашын жайып жүруге болмайды. / Тамақты жатып ішуге болмайды. / Адам жағына сүйеніп отыруға болмайды. / Сыпырғы басын жоғары қаратып қоюға болмайды. Үйдің берекесі кетеді деп санайды. / Қол жуғаннан соң қолды сілкілеуге болмайды. / Оттан аттауға болмайды. Асты оң қолмен ішу қажет, сол қолмен ішуге болмайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, табу терминін шетел ғалымдарының еңбектеріне сүйене отырып зерттеп, оның тек діни наным-сенім, әдет-ғұрыпша ғана емес, тыйым сөздермен де байланысын қарастырып, табу ұғымының тыйым сөздермен байланысы болғандықтан табу ұғымына қатысты түрлі шетел ғалымдардың пікірлерін негізге алдық, түркі халықтарындағы табу ұғымының тікелей наным-сеніммен байланысын ғалымдар зерттеулеріне сүйене отырып анықтап, ол жөнінде деректер келтірдік. Сондай ақ, жануарларға, адамдарға, өсімдіктерге қатысты қазақ халқында қалыптасқан тыйым сөздерді топтастырдық. Табу сөздер де, тыйым сөздер де жалпы адамзат баласын тәрбиеге баулуда, жер ананы құрметтеуде ерекше сипатқа ие болып қалыптасқан сөздер. Табу тек қана тыйым салу емес, сонымен қатар жас ұрпаққа киелі нәрсені аяқ асты етуге болмайтынын ұғындыру, тәрбиелеу және де ол ережені сақтамаса киесі атады деген қорқыныш пен сенімнен туындаған тыйым ережелер жиынтығы деп түсінуіміз қажет. Табу сөздер табиғат киесінің бар екендігін танып, өсімдік, адам, жануардың атын атауға тыйым салу жағын қарастырса, тыйым сөздер адамзатты сақтандырады, табиғатқа зиян келтіретін зиянды іс-әрекеттер жасамауға үндейді, табиғатты адамзаттың құрметтеуі керектігін түсіндіреді. Қоғамда өмір сүріп жатқан адам баласына табиғат ережелеріне мойынұсыну керектігін үйретеді. Қазақ халқы ежелден-ақ, «бір тал кессең, он тал ек», «жас бұтақты сындырма», «таза суды ластама», «кім жерді бағалайды, жер оны асырайды», «қара жерден – ақ нан туады» – деп табиғаттың киесін, табиғатты аялау керектігін ұғындырып, жас ұрпақты сақтандырып отырған. Табиғат адамзат баласының екінші үйі саналады. Жас ұрпаққа табиғатты, өсімдіктерді, жануарларды қорғауға үйрету, жерімізді құрметтеуге үйрету маңызды. Тәрбие тал бесіктен демекші бұны түсінген жас ұрпақ болашақта табиғаттың тылсым сырына қанық болып өсетіні анық. Табиғаттың да киелі екенін түсініп, табиғатты құрметтейді, саналы ұрпақ қалыптасады. Мақаладағы табу мен тыйым сөздерге байланысты ойларымыз болашақта табу сөздер мен тыйым сөздерді қарастырған басқа бір мақалаларға дереккөз боларлық тақырып екенін атап өткіміз келеді.

Әдебиеттер

1. Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. –Алматы: «Асыл кітап», 2016. –168 б.
2. Құрманбайұлы Ш., Исақова С., Мизамхан Б., Әлімбек Г., Мамырбекова Г., Боранбаев Д. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. –Алматы: «Ұлттық аударма бюросы», 2019. –596 б.
3. Savaş H. “Türk Efsanelerinde Karşılaşılan Tabuların Tasnifine Dair Bir Deneme”, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 2017. cilt 2, sayı 4, s. 163–174,
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение. –М., «Аспект Пресс», 2005. –536 с.
5. Словарь иностранных слов. –Москва: «Русский язык», 1979. –627 с.
6. Arslan Erol H. “Tabu ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, sayı 2, 2002. s. 35–56. 2017.
7. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. –Алматы: «Санат», 1997. –256 б.
8. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің сөздігі. –Алматы: «Дайк-Пресс» 1999. –776 б.
9. Orozobayev M., Moldaliev N. “Kırgızcadaki Kurt (Börü) ile İlgili Örtmece Kelimeler”, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları, sayı 32, 23–38 s. 2020.
10. Ұзақбаева С. Қазақ халық педагогикасы. –Алматы: «Глобус», 2013. –468 б.
11. Ахметов Ә. Түркі тіліндегі табу мен эвфемизмдер. –Астана: «Ғылым баспасы», 2015. –204 б.
12. Омарұлы Қ. Әке. –Алматы: «Балауса», 1994. –448 б.
13. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. –Алматы: «Ата-мұра», 2003. –10 б.
14. Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері . –Алматы: «Қайнар», 2005. –216 б.
15. Güngör A. “Tabu-Örtmece (Euphemizm) Sözler Üzerine”, Erzurum A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2006. sayı 29, s. 73–74.
16. Türkeri Z. “Uygur Halk İnançları ve Yasak-Örtmece Üzerine”, Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 2019, cilt 3, sayı 2, s. 309–319
17. Killi Yılmaz G. “Saha Türkçesinde Ayı İle İlgili Örtmece Söz Varlığı”, Türkbilig, 2017, sayı 33, s. 25
18. Фромкин В., Родман Р., Хаймс Н. Тіл біліміне кіріспе. –Алматы: «Ұлттық аударма бюросы», 2018. –608 б.
19. Ахметов Ә. Түбі түркі өркениет. –Алматы: «Арыс», 2009. –344 б.
20. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. –Алматы: «Санат», 1998. –256 б.

References

1. Abasılov A. Áleýmettik lingvistika sózdigi. –Almaty: «Asyl kitap», 2016. –168 b.
2. Qurmanbaıuly Sh., Isaqova S., Mızamhan B., Álimbek G., Mamyrbekova G., Boranbaev D. Qazaq tiliniń kirme sózder sózdigi. –Almaty: «Ultyq aýdarma bırosy», 2019. –596 b.
3. Savaş H. “Türk Efsanelerinde Karşılaşılan Tabuların Tasnifine Dair Bir Deneme”, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 2017. cilt 2, sayı 4, s. 163–174,

4. Reformatskii A.A. Vvedenie v iazykovedenie. –M., «Aspekt Press», 2005. –536 s.
5. Slovar inostrannyh slov. –Moskva: «Rýsskii iazyk», 1979. –627 s.
6. Arslan Erol H. “Tabu ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, sayı 2, 2002. s. 35–56. 2017.
7. Bolğanbauly Á., Qaluly Ğ. Qazirgi qazaq tiliniń leksikologıyası men frazeologıyası. Oqý quraly. –Almaty: «Sanat», 1997. –256 b.
8. Januzaqov T. Qazaq tiliniń sózdigi. –Almaty: «Daik-Press» 1999. –776 b.
9. Orozobayev M., Moldaliev N. “Kırgızcadaki Kurt (Börü) ile İlgili Örtmece Kelimeler”, Nasetepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları, sayı 32, 23–38 s. 2020.
10. Uzaqbaeva S. Qazaq halyq pedagogıkasy. –Almaty: «Globýs», 2013. –468 b.
11. Ahmetov Á. Türki tilindegi tabý men evfemizmder. –Astana: «Ğylym baspasy», 2015. –204 b.
12. Omaruly Q. Áke. –Almaty: «Balaýsa», 1994. –448 b.
13. Momyshuly B. Ushqan uia. –Almaty: «Ata-mura», 2003. –10 b.
14. Arǵynbaev H. Qazaqtyń otbasylyq dástúrleri . –Almaty: «Qainar», 2005. –216 b.
15. Güngör A. “Tabu-Örtmece (Euphemizm) Sözler Üzerine”, Erzurum A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2006. sayı 29, s. 73–74.
16. Türkeri Z. “Uygur Halk İnançları ve Yasak-Örtmece Üzerine”, Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 2019, cilt 3, sayı 2, s. 309–319
17. Killi Yılmaz G. “Saha Türkçesinde Ayı İle İlgili Örtmece Söz Varlığı”, Türkbilig, 2017, sayı 33, s. 25
18. Fromkin V., Rodman R., Haimis N. Til bilimine kirispe. –Almaty: «Ulttyq aýdarma bırosy», 2018. –608 b.
19. Ahmetov Á. Túbi türki órkenet. –Almaty: «Arys», 2009. –344 b.
20. Kenjeahmetuly S. Ulttyq ádet-ǵuryptyń beımálim 220 túri. –Almaty: «Sanat», 1998. –256 b.

Özet

Makalede "tabu" teriminin oluşumu, Türk halklarındaki tabunun çeşitli özellikleri mitsel, geleneksel, dini inanç ve adet açısından anlatılacaktır. Tabu kavramını ayrıntılı olarak inceleyen yabancı bilim adamları J.Fraser, A.A.Reformatsky, Pierre Giro, A.I.Ivanov, S.P.Nesterov, G.P.Snesarev'in görüşlerine dayanarak, onların tabu hakkındaki farklı bilimsel yaklaşımları incelenecektir. Bunun yanı sıra Türk halklarında yerleşen tabu kavramının inanç ve yasakla olan doğrudan ilişkisi açıklanacaktır. Ayrıca Türk halklarında yerleşik tabu biçimleri ile bu alandaki bilim adamlarının tabu ve yasak konusundaki araştırmalarına dayanarak, Türk halklarının gelenek ve dini inançlarıyla ilgili yerleşik tabu'nun benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Bu anlamda tabu ve yasak sözcükleri birbiriyle ilişkili kavramlardır. Yasak, halkın terbiye, bir rol modeli ve danışmanlık örneği ve eğitim araçlarından biri. Tabu ise, adetlere ve dinsel inançlara dayalı bir kurallar bütünüdür. Dolayısıyla tabu ve yasak kavramları yüzyılların nesilden nesile aktarılan mirası, babadan oğula geçen bir rol modelidir. Araştırma sonucunda Kazak ve Türk halklarında bulunan ve bugüne kadar korunan yasak ve tabu türleri ile hayvan, bitki ve insan adlarıyla ilişkilendirilen tabu sözlerinin özellikleri ile yasak sözleri gruplandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: tabu, gelenek, sihir, adlandırma, yasak, terbiye, inanç
(Bağdat YERTAeva. TÜRK HALKLARINDAKİ TABU SÖZLER VE YASAKLAR)

Аннотация

В статье описывается формирование термина табу, различные черты табу у тюркских народов с точки зрения мифических, традиционных, религиозных верований и обычаев. Опираясь на мнения зарубежных ученых Ж. Фрэзера, А.А. Реформатского, Пьера Жиро, А.И. Иванова, С.П. Нестерова, Г.П. Снесарева, широко изучавших понятие табу, описываются различные научные взгляды ученых на табу, а также рассматривается связь табу, сложившегося у тюркских народов, с прямой верой и запретами. На основании установленных разновидностей табу у тюркских народов и исследований, написанных учеными, касающихся табу и запретов, сравнительно рассматриваются сходства и различия табу, сформированные в силу обычаев и религиозных верований тюркского народа. Табу и запретные слова — родственные понятия. Запрет является средством воспитания народа. А табу считается сводом правил, сформированных на основе обычаев и религиозных убеждений. Табу и запретные слова являются наследием веков, переходившем из поколения в поколение, а также моделью поведения, которая передается от отца к сыну. В конце статьи нами произведена группировка табу и запретов, связанных с видами запретов и казахского и других тюркских народов, а также характеристика табуированных слов, появившихся в связи с названиями животных, растений.

Ключевые слова: табу, обычаи и традиции, магия, наречение именем, запреты, воспитание, вера
(Бағдат ЕРТАЕВА. СЛОВА ТАБУ И ЗАПРЕТЫ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ)

Роза ЕСБАЛАЕВА

Магистр, Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан
Қазақстан (roza.yesbalayeva@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0003-1164-9107>

Шолпан КУДАЙБЕРГЕНОВА

Магистр, Инновация және стратегиялық жоспарлау кафедрасының әдіскері
Түркістан облысы адами әлеуетті дамыту басқармасының Білім беруді дамыту
орталығы, Түркістан, Қазақстан (sholpan_7601@mail.ru)
<https://orcid.org/0000-0003-0724-9514>

ЖҰМАБАЙ ӘБІЛОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ КОМЕДИЯСЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ЖАНРЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ*

Андатпа

Мақалада қазақ комедиясының зерттелуі барысына шолу жасалып, ғалым Жұмабай Әбіловтің қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық ерекшеліктеріне қатысты зерттеу еңбегі негізінде ғылыми талдау жасалады. Комедияның пайда болу тарихы туралы көне деректерге үңілген сайын қазақ комедиясының аз зерттелгені байқалады. Көп елдің әдебиетінде жазба әдебиеттегі комедия жанрын зерттеу үрдіс алып, ауыз әдебиетіндегі комедия түрлері назарға алынбаған. Сондықтан болса керек қазақ комедиясының «Сатиралық комедия», «Лирикалық комедия» түрлері ғана белгілі болатын. Ал қазақ комедиясын фольклормен байланыстырып зерттеген Ж.Әбілов әдеби айналымға бұрын қолданыста болмаған «Диалог комедия» жанрын енгізді.

Әр елдің, әр ұлттың өзіне тән халық комедиясы бар. Халық комедиясы деген атауға ие болған ауызекі күлкінің формаларын жүйелеу, оны ғылыми тұрғыдан бір ізге түсіру күрделі ізденісті қажет етеді. Мақалада ғалым Жұмабай Әбіловтің «Қазақ комедиясы» зерттеу еңбегіндегі ұлттық әдебиетіміздің бастауы болған ауыз әдебиеті үлгілерінің қазақ фольклорлық театрында көрініс табуы, қазақ комедиясының дамуы және тұрақты үйлестіруші факторларға қатысты тұжырымдары ұсынылады. Диалог комедия жанрының зерттелуі мен классификациясы ғылыми негізделеді.

Кілт сөздер: қазақ комедиясы, диалог комедия, тұрақты үйлестіруші факторлар, қазақ комедиясының генезисі, диалог комедияның жанрлары

* Келген күні: 11 тамыз 2022 ж. – Қабылданған күні: 5 қыркүйек 2022 ж.

Geliş Tarihi: 11 Ağustos 2022 – Kabul Tarihi: 5 Eylül 2022

Date of Arrival: 11 August 2022 – Date of Acceptance: 5 September 2022

Поступило в редакцию: 11 август 2022 г. – Принято в номер: 5 сентябрь 2022 г.

Roza YESBALAYEVA

Master, researcher at the Research Institute of Turkology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(roza.yesbalayeva@ayu.edu.kz)

Sholpan KUDAIBERGENOVA

Master, Methodist of the Department of Innovation and Strategic Planning, Center for the Development of Education of the Department of Human Potential Development of the Turkestan Region, Turkestan, Kazakhstan (sholpan_7601@mail.ru)

**ZHUMABAY ABILOV AND GENESIS AND THE GENRE STUDY
OF THE KAZAKH COMEDY**

Abstract

The article deals with the study of Kazakh comedy. A scientific analysis is carried out on the basis of the research of the scientist Zhumabay Abilov regarding the genesis and genre features of the Kazakh comedy. As the history of the emergence of comedy recedes into antiquity, the history of the study of Kazakh comedy continues to fade. In the literature of any country, there is a tendency to study the genre of comedy in written literature, and types of comedy in oral literature are not taken into account. Perhaps that is why until that time we knew only such types of Kazakh comedy as "Satirical Comedy" and "Lyrical Comedy". And Zhumabay Abilov, who studied Kazakh comedy in close connection with folklore, introduced the previously unused genre of "dialogue-comedy" into literary circulation.

Every country, every nation has its own satire. The systematization of the forms of oral satire, called folk comedy, and its scientific tracking require a comprehensive study. The article presents examples of oral creativity, which is the beginning of our national literature, in the Kazakh folk theater, and conclusions about stable coordinating factors from the research work of the scientist Zhumabay Abilov "Kazakh Comedy". The study and classification of the genre of dialogue-comedy has a scientific basis.

Keywords: Kazakh comedy, dialogue-comedy, stable coordinating factors, genesis of Kazakh comedy, genres of dialogue-comedy

Kіріспе

Әдебиет саласында көп зерттелмеген жанрдың бірі – қазақ драматургиясы. Қазақ драма өнерін ғылыми тұрғыдан зерттеп, құнды еңбектерімен танылған М.Әуезов, Р.Нұрғали, С.Ордалиев, Ә.Тәжібаев сынды ғалымдардың есімі ел есінде. Қазақ әдебиеттану ғылымында қазақ комедиясы жанрын арнайы қарастырған ғалымдар қатарында Ж.Әбіловтің де есімі ерекше аталады. Ғалым комедия жанрына

қатысты ғылыми тұжырымдар жасап, комедия жанрына жаңа түр – диалог комедияны енгізді.

Комедия жанрына қатысты қандай еңбекті қарасақ та мазмұны ұқсас, күлкілі оқиғаға құрылғанын байқаймыз. Өлең өнерінің қағидалары туралы трактатында әл-Фараби комедияға өзіндік ерекше өлшемі бар поэзия түрі, оған кейіпсіз, келеңсіз жайлар арқау болып, жеке адам мінез-құлқының көлеңкелі көріністері шенеледі, кейде адам мен хайуанға тән қулықтың, сонымен қатар сыртқы ұсқынсыз тұрпаттың нышандары келемежделеді, деп анықтама берген еді. Комедияда әр алуан әрсіз әрекеттер баяндалады, келеңсіз кісілер, олардың кесірлі қылықтары мен кесірлі мінездері сықақ етіледі, дейді [1,7-б.]. Қазақ ғалымдарының ішінде драма өнерін арнайы зерттеген ғалым Р.Нұрғалиев «комедия – жанрлық түрлердің ішіндегі ең көп зерттелгені. Комедияның көркемдік табиғаты туралы теориялық терең тұжырымдарды қалыптастыруға Аристотель, Гегель, Лессинг, Аникст, Руссо, Белинский, Чернышевский, Волькенштейн, Боров, Фролов, Поспелов, Фрейденберг, Жирмунский, Тимофеев, Федь, Сахновский - Панкеевтер үлес қосты. Соған қарамастан, комедияның барлық сипаттарын ашып, бұл жанрға түбегейлі анықтама берген зерттеу жоқ. Олай болуы мүмкін де емес. Өйткені қашанда сан қырлы, сан әуезді, сан бояулы өмір құбылыстары өнерге ықпалды әсер етіп, жанр кескініне өзгерістер енгізіп, жаңа биіктер, жаңа шекаралар белгілеп отырмақ [2, 235-б.] – деген пікір білдірді. Сондай-ақ, ғалым комедияның жанрлық ерекшеліктеріне тоқталып, әлемдік комедия тәжірибесін ескеріп, ұлттық әдебиеттің материалдарына, тарихына, қазіргі әдеби процестерге сүйене отырып қазақ комедиясын «Сатиралық комедия», «Лирикалық комедия» деп, үлкен екі топқа бөліп қарастыруды ұсынды. Ғалым сатиралық комедия повесть, драма жанрлары арқылы жасалатын көркемдік тәсіл ретінде қарайды. Ол шығармаға белгілі сипат, ерекше пафос береді. Сатиралық комедияның сыншыл рухы күшті, бұл жанрдағы күлкі келісімге бармайтын, кесел-кесапат, атаулыны күйдіріп түсіретін отты күлкі; тиген жерін ойып тастайтын удай ащы күлкі; маймөңкені білмес тарпаң күлкі. Адам мінезіндегі, от басы, ошақ қасындағы, қоғам бойындағы әлеуметтік дерттерді сынауға келгенде, сатиралық комедия аса қаһарлы, қылышынан қан тамған жауынгер жанр [8, 292], – деп түсінік берген.

Ал лирикалық комедияда кейіпкерлердің ішкі сырлары, сезім иірімдеріне көп орын беріледі. Лирикалық комедиядағы образдар жайма-шуақ күлкі, өткір қалжың, нұрлы әзір бояуларымен жасалып, қалың көпшіліктің көңілінен шығып, әлеуметті ырза етеді. Аталған комедияда астарлы сыр, емеурін «қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда» дейтін сарындар жиі кездеседі. Бұл жанрда кейіпкерлерді өлтіре сынау, жазғыра айыптау, сүйектен өткізіп сөз айту жоқ; мақтамен бауыздау, ұстарамен сызып кету секілді әуездер басым болып келетінін жеткізген.

Комедия да әдебиеттің басқа жанрлары секілді өмір құбылыстарын көшіре салмайды, іріктеу, топтау арқылы жинақтап барып, нақты әрі жалпылық сипаты бар көркем образ жасайды.

Қолданылу аясы

Жоғарыда сөз болған пікірлер – көркем комедияға байланысты айтылған ойлар. Ал профессор Ж.Әбіловтің зерттеп, комедия жанрын қарастыруы мүлде жаңаша. Ол – қазақ комедиясының бастау көзі фольклор екендігін баса айтқан ғалым. Қазақ комедиясының қыры мен сырын ашқан, оларға жанрлық атаулар берген зерттеуші. Ж.Әбіловтің ізденіс көкжиегінен табылған «Қазақ комедиясы» монографиясында комедияның көне дәуірлерден жазба әдебиет пайда болғанға дейінгі аралықтағы даму заңдылықтарына, фольклорлық театрдың, ауыз әдебиеті жанрларының өзіндік ерекшеліктеріне, диалогтың үйлестірушілік қызметіне, диалог комедияның, қазақ комедиясының туу, қалыптасу дәуіріндегі рөліне ғылыми тұрғыдан талдау жасалған. «Комедияның пайда болуы және сауықтамалық театр жанрларын классификациялау»; «Диалог комедия және оның қалыптасу түрлері»; «Диалогтың жарыспалылығы мен даралығы және екпін жүйесі»; «Диалогтың шартты дәнекер ретіндегі көрінісі және көркем комедия»[3] сынды төрт тараудан тұратын монографияда комедия жанрының тууы мен қалыптасуы, жанрлық өзгешеліктерін сөз етеді.

Мақалада қолданылған зерттеу әдістері

Ж.Әбіловтің қазақ комедиясына қатысты зерттеу еңбегін негізге ала отырып, ғалымның қазақ комедиясына қосқан үлесі мен диалог комедияның генезисі, жанрлық түрлеріне қатысты тұжырымдары мен қорытындыларын талдау.

Талдау мен нәтижелер

Ж. Әбіловтің жазба әдебиетке дейінгі комедияға берген атауы – «диалог комедия». Автордың «Қазақ комедиясы» еңбегінде комедияның дамуы бүкіл жанрлардың пайда болу табиғатымен тығыз байланысты. Барлық жанрларды түптеп, толығымен танымайынша, комедия табиғатын толық танып білу мүмкін емес. Сонау Аристотельден бастап күні бүгінге дейін зерттеушілер тарапынан комедия аз зерттелді

Ж. Әбілов енгізген «диалог комедия» жанры да бірте-бірте тарихи даму сатыларынан өтті. Енді «диалог комедия» деп отырғанымыз қандай атау, соған түсінік бере кетейік: «Диалог комедияның» білдіретін мағынасы топтанып көңіл сауықтыру, көңіл көтеру, өлең айту, топтанып сөйлеу дегенге келеді. Диалог терминінің өзі жеке тұрғанда «диалогос – сөйлесу, әңгімелесу» [3, 62-б.] деген мағынаны білдіреді. Көркем шығармадағы екі немесе бірнеше адамдардың сөйлесуі. Диалог – драматургиялық шығарманың адам мінезін ашуда, көркем идеяны ашуда, сырлы бейне жасауда шешуші қызмет атқаратын ең негізгі құралы.

«Қазақ комедиясы» еңбегінің бірінші тарауын зерттеу барысында анықталған жайларға сүйене отырып, қазақ комедиясының Қазан төңкерісіне дейінгі жанрлық түрін диалог комедия деп атауды орынды санағанын және осы атаудың айналасында назар аударуға тиіс келесі мәселелерді атап өтеді. 1. Комедияның ең алғашқыда көңіл аулау, көңіл көтеру функциясын атқарғандығы. 2. Тіл пайда болмай тұрып комедия өз қызметін атқарғандығы. 3. Диалог комедияның жанрлық түрлерінің қалыптасуы әдеби тектердің дүниеге келуіне негіз екендігі. 4. Диалог комедияның жанрлық табиғатын терең білу бүкіл көркемөнер тектерінің кейбір белгісіз қырларын тануға, айқындауға көмектесетіндігі. Ғалым Ж.Әбілов нақ осы аталған мәселелерді зерттеп, бізге әдеби тектердің орналасу тәртібі мен жанрлық түрлерінің жетілу, дамуын кезең-кезеңдерге бөліп қарастыруға мүмкіндік береді.

Диалог комедия жанрына терең ойыссақ, автордың диалог комедияға берген анықтамасында «Диалог комедия дегеніміз – әр уақытта полифониялық сипатта болатын, ауызекі тілдің мүмкіндігіне сүйеніп, театр мен ауыз әдебиетінің сан алуан жанрлық түрде дамуына негіз жасайтын, оны рухани салтанатқа айналдыратын, халықтың

нанымдық, сенімдік, рәсімдік, ғұрыптық, салттық белгілері сақталған жерде ғана өмір сүретін, комедиялық түрден бастау алатын, тек қана ұлттық ойлау жүйесінің дәстүрлі өлшемдерін бұзбауға қызмет ететін, сол үшін күресетін, үнемі фольклорлық театр мен ауыз әдебиеті асыл мұраларының тууына қолайлы жағдай жасап, үйлестіретін жанрлық түр» [3, 76-б.]. Анықтамада «комедиялық түрден бастау алатын» деген тіркес берілген, ол – комедияның ең алғашқы пішіндік белгісі, яғни диалог комедия әуелі сыртқы пішін ретінде көрініп, бірте-бірте жанрлық формаларды бойына сіңіреді.

Адамзат тарихының көне дәуірлеріне қойған мәдени мұраның кез келгенінің арғы тарихы – комедиялық түр. Мысалы, тастағы таңбалар мен суреттерге қарап, алдымен түр пайда болғанын білеміз. Тастағы таңбалар мен суреттерге сүйенер болсақ, адамдардың басынан өткен драмалық, трагедиялық, юморлық сезім әрқашанда «комедиялық түр» арқылы бейнеленеді. Ғалым тіпті Аристотельдің «еліктеу теориясын» комедиялық түр шығар деген болжамдар айтады. «...Ұлы ойшылдың «Еліктеу жекелеген немесе тұтас күйінде ырғақтан, сөз бен гармониядан (әуеннен) танылмақшы. Айталық, әуен мен ырғақ авестика мен киверистикаға және осы түрге жататын басқа да музыкалық өнер түрлері жатады. Мысалы, сыбызғы тарту өнерінің кейбір белгілері гармониясыз-ақ ырғақтың көмегімен еліктеу қимылын жасай алады» деген пікірі комедиялық түр пайда болған ең көне замандағы түсінікке лайықталып айтылса, ал осы абзацтағы: «өйткені, олар шынында да мәнері ырғақты, қимыл-қозғалыстар арқылы мінездерді іс-әрекетпен көңіл-күйлерін таныта алады» деген пікірден диалог комедия элементтерін аңғармыз» [3, 17-б.].

«Комедиялық түр» деген сөзді арнайы терминдік ұғым ретінде қолданудың басты шарты – тіршілік иелерінің сыртқы әлпетінің күлкі шақырарлық қасиетінде де жатыр. Бұны көптеген ғалымдарымыздың да еңбектерінен көруге болады. Мәселен, полеолит кезеңінде тіршілік еткен ежелгі адамдардың тұрмыс-тіршілігі жайлы Ю.Борев: «Ежелгі адамдардың қараңғылықта тіршілік етуі қиын болды, барлық уақыты мен күшін өмір сүру үшін жасады. Содан бір кезде құммен қабырғаны әшекейлеп, тастан және топырақтан бағаналар мен мүсіндер тұрғызып, құмыралар сыртындай нақыштап, театрландырған жалбарынулар жасады», – деген [4, 136-б.].

«Фольклорлық театр мен фольклор жанрларын жікке бөлгенде, ең алдымен байқалатыны комедияға қажетті терминнің жұтандығы, мұның өзі халықтық комедияға тән терминнің толық жасалып бітпегенінен туындап жатқан кемшілік», – дейді Ж. Әбілов. Қазақ халқының фольклорлық театры – табиғи құрылымға жатады. Бұл құрылым ең әуелі жинамалы механизмге негізделген. Соның бірі – көшпелі өмірге бейім қазақтың киіз үйі. Киіз үй жиналмалы, әрі тұрмыстық театрға айналдыруға болады. Біздің бұдан түсінетініміз көшпелілердің жаз, күз, қыс, көктем айларында жайлауға, күзеуге, қыстауға, көктеуге көшуіне байланысты айтылғаны. Киіз үйдің жиналмалығын дәлелдейтін фактор: «Көшпенділерге ең алдымен қажеті – баспана, яғни тұрақ жай. Сондай қажеттіліктің бірі – киіз үй болған. Киіз үйден бұрын үңгірлерді мекендеген көшпенділер – (қазақтар), ең алдымен «күрке» аталатын қоста тұра бастаған. Қабырғасы ашық қадалармен бекітіліп жасалған күркелер қамыс, шөп сияқты өсімдіктермен бүркелген...» [5, 99-б.]. Бұл театр сахнасының жиналмалығын көрсетеді.

Қазақ фольклорлық театр сахнасын ғалымның тілімен баяндасақ, киіз үй – театр, сыйлы қонақ отыратын төрі – сахна, киіз үйдегі отбасы – актер. Әрбір киіз үй жиналмалы театр болумен қатар бір-бір үйшілік сахна. Сонда киіз үй әрі сахна, әрі театр. «Үй ішілік сахналар бір-біріне ұқсамайтын әртүрлі табиғи тұрмыстық декорациялық безендірулерден тұрады. Безендірулердің басты тетігі – үй иесінің эстетикалық, әлеуметтік-тұрмыстық, экономикалық деңгейі. Дәулетті адамның үй ішілік декорациясы көрнекі, алуан түсті. Кедейдің үй ішілік декорациясы жұпыны... әрбір семья басшысы бір-бір үй ішілік декорацияның қожайыны. Жиналмалы театрдың әрі директоры, бас режиссері, безендірушісі десе де болады» [3, 29-б.].

Ғалым жоғарыдағы айтылған жайларға байланысты жиналмалы театрдағы үй ішілік декорацияны көрнекі және жұпыны деп екі топқа бөледі. Ал фольклорлық театрды іштей бірнеше сахналарға бөледі: 1. Үй ішілік сахна (үй іргесінде өтетін түрі); 2. Сыртқы сахна (ашық далада өтетін түрі: алтыбақан, ақсүйек ойындары, сал-серілер өнері тамашаланады).

Фольклорлық театр жанрлары әрқалай аталғанымен, бір ғана орындаушылық тәсілге сүйенеді. Осы тәсіл күні бүгінге дейін өзінің

көне формаларын жойған жоқ. Осы себеппен ғалым адамзатта тілдік қатынастың толық жетілмеген кезіндегі жанрлық нышандардың пайда болу уақытын біртекті кезеңге, ал ауыз әдебиеті жанрларының дүниеге келуін әртекті кезеңге, ал сол әдеби тектердің жанрлық тұрғыдан құбылып келуін шоғырлану кезеңіне жатқызады.

Диалог комедия – көп құрылымды, ұжымдық жанр. Оның басты функциясы – халықтың рухани өміріне қажетті мәнді сөзді туғызу. Диалог комедия кез келген халықтың ұлттық тілімен, ұлттық санасымен, салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен бірге жойылып, бірге құритын, бірге көктеп, бірге түлейтін жанр.

Автор монографиясының екінші тарауы диалог комедияның жанрлық түрлеріне арналған. Бұл тарауда алғаш тілге тиек етілетін жанр – тұрақты үйлестіруші факторлар. Автордың ойынша, фольклорлық театрдың құрылымын тануға қатты әсер ететін басты нәрсе осы фактор. Тұрақты үйлестіруші факторлар бір сөзбен айтқанда, көпшілік жиналған ортада өтетін факт, жекелеп айтар болсақ, халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, рәсімі, ырымы, наным-сенімдері. Мұның диалог комедияға тигізер әсері үлкен. Олардың басты мақсаты – халықтың көңіл-күйін көтеру. Өлікті жерлеу, ас беру, еске алу рәсімдерінен басқасы мерекелік сипатқа ие. Мұнда күлкілікке келмеу, қалау, қаламау еркіндігінен біржола айрылу сақталады. Мұндай тұрақты үйлестіруші факторлардың негізгі тірегі – мәжбүрлік, ырықсыздық және міндеттілік (егер сіз ол адамның жақыны не туысы болсаңыз сізге онда бару міндеттілік болып табылады). Міндеттіліктің маңызы тұрақты үйлестіруші фактордың басқа белгілеріне қарағанда күшті болады. Диалог жарыспалылығына кең жол ашылып, оның эстетикалық қуатына ештеңе теңесе алмайды.

Ш.Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деп аталатын еңбегінде аруаққа табыну, оны сыйлау, құрбандыққа мал шалу міндеттіліктері туралы тамаша жазып кеткен: «...Егер өлгеннен кейінгі ырым-жоралар дұрыс орындалса, онда өлген адамның рухы жайбарақат рахат күйге түсіп, өз үрім бұтақтары мен туған туысқандарына шапағатын тигізіп, жебеп жүреді, олай болмаған жағдайда жауығып, аруағы қарғап сілейді... Қазақтар аруақтарға бағыштап төрт түліктің қайсысын болсын құрбандыққа шала береді...» [6, 221-б.].

Тағы бір мысал. Адамның дүниеден қайтқаны білінісімен оның жақын туыстары – әйелі, қыздары, туған апа-қарындастары, келіндері, жас болса, шешесі мен жеңгелері бастарына қара салып, шаштарын жайып, бүйірлерін таянып, беттерін жыртып, ойбайлап жылай бастайды. Бұл – өлікті аза тұтудың ең көне салты және ол табиғи түрде жүзеге асатын әрекеттер. Бұл әрекеттерде айғай, дауыс салу, өксу мен жылау басым болады. Мұндай әрекеттің өлікті үйден шығарарда қайталанатынын Ы. Алтынсарин былай деп жазады: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады ...» [7, 29-б.].

Диалог комедияның көне замандағы даму тарихы туралы сөз еткенде фольклорлық театр жанрларының зерттелу жайына үңілген жөн. Диалог комедия – көп құрылымды, ұжымдық жанр. Оның басты функциясы – халықтың рухани өміріне қажетті мәнді сөзді туғызу. Диалог комедия кез келген халықтың ұлттық тілімен, ұлттық санасымен, салт-дәстүрімен, әдет-ғұпымен бірге жойылып, бірге құритын, бірге көктеп, бірге түлейтін жанр. Диалог комедияға берілген анықтамада диалог комедияның театр мен ауыз әдебиетінің жанрлық дамуына негіз болады деген тіркестер бар. Ол – диалог комедияның басқа жанрлық түрлері пайда болып, дамиды деген сөз [8, 78-б.]. М. Әуезов: «...Театр өмірінің ұрығы елдің әдет-салтынан, ойын-сауығынан, ән-күй, өлең-жырынан басталған...» [9, 16-б.] деген еді. Зерттеуші Ж. Әбілов жоғарыдағы мәселелерді негізге ала отырып, әсіресе драматургия зерттеушісі Р. Нұрғали бөліп көрсеткен сатиралық комедия мен лирикалық комедиядан өзге диалог комедияның түрін ажыратып, оны тағы да монокомедия, әзіл комедия, қалжың комедия, қағытпа комедия, бет қимыл комедия сынды жанрлық түрлерге жіктеп, оларға анықтама берді.

Монокомедия – бақсының наным-сенімге негізделген сансыз қимыл-қозғалысы және ырықсыз іс-әрекеттің жиынтығы. Дәнекерші (бақсы) жоқ жерде монокомедия болмайды. Монокомедия жеке тұлғаның қимыл-қозғалысының, кескін-келбетінің нәтижесінде туған жанр. Оған жанрлық сипат беріп отырған, біріншіден, дәнекерші мен оны қоршаған немесе бақсының емін көруге құмартқан адамдардың барлығына ортақ көңіл-күй салтанатының орнығуы. Екіншіден, дәнекерші, яғни монокомедияны орындаушы жұрт алдына жеке

шығып, сахнада күлкі туғызатын физиопсихикалық қимыл-қозғалыстар жасайды [3, 79-б.].

Диалог комедияны зерттеу барысында автор өмірге бет-қимыл комедияны [3, 91-б.] алып келді. Бет-қимыл комедия – пантомима. Ол фольклорлық театрдағы дәнекер орындаушылардың, жанрлық тұлғалардың ойынынан өте көп байқалады. Бет-қимыл комедия жанры фольклорлық театр кезінде халықтық характерді ашудың өткір тәсілі болды. Бет-қимыл комедияның құралы – бет-қимыл құбылулары. Бет-қимылы жоқ жерде бет-қимыл комедия да жоқ. Бет-қимыл комедияның дамуы дәнекер орындаушының характер ашу қабілетімен байланысты. Демек, бет-қимыл комедия дегеніміз – орындаушы, не жанрлық тұлға. Ж.Әбілов бет-қимыл комедияны эстетикалық және характерлік деп екіге бөліп, іштей тағы да түрге жіктейді. Эстетикалық бет-қимыл комедия жасаушылар: сал-серілер, қара өлең айтушылар, әншілер, жыршылар, ақындар, жыраулар, дарабоздар. Характерлік бет-қимыл комедия жасаушылар: қулар, ойынпаздар, лепірімелер, масқарапаздар, көпірімелер сайқымазақшылар.

Бет-қимыл комедияны Ж.Әбіловтің зерттеуінен бірнеше жағдайда көруге болатынын байқаймыз. Бірінші, орындаушы түр әлпетінің, бет-жүзінен күлкілі элементтер аңғарылады. Екіншісінде басқа адамдар мінезіндегі, іс-әрекеттеріндегі күлкілі элементтерді бейнелейді. Осы жағдайларға байланысты автор екеуінің мақсатын көрсетеді. Біріншісінің мақсаты – эстетикалық, екіншісінің мақсаты – характер ашу. Сондай-ақ, автор ісі қазаққа, қала берді түркі халықтарына аты белгілі қулардың барлығы бет-қимыл комедия өкілдері болып табылады. Қазақ театрының негізін қалаушы Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Жағда Өгізбаев, Шәкен Айманов, Иса Байзақовтарды автор бет-қимыл комедияның хас шеберлеріне жатқызады.

Мұхтар Әуезов: «Қалибектің көзі әсерлі, бірақ бет құбылысында ұстанып қалған бір мақсаты бар, ол әрқашан жоғарғы ернін жиырыңқырап мұрны біткен кеміек шал болып сөйлейді, түсін де, даусын да танымас қылып өзгерте алады» [10, 33-б.] – дейді. Ал Е. Өмірзақовты: «Ол диуаналықтың диуанаша мағынасыздығын, жауырынын бүрістіріп жіберіп, қалшылдап, қызарып, күре тамырын адырайтып, қатып тұрып, «ах» деп жіберіп, қыли көзін

қайшыландырып, қылиландырып жібергенде зал тегіс шашу шашқандай қуанады. Күлмейтін кісі қалмаса керек» [10, 33-б.] – деп, риза көңілмен жазады.

Қалжың комедия – көңіл күй салтанатын барынша шарықтаудың бір қызық тәсілі – күлкі шақыратын комикалық ойларды ойлап табу. Қалжың комедия күлдіруді мақсат етіп, әзілқой, қалжыңқой қасиетімен ерекшеленеді. Қалжың комедияға жататын күлдірудің ел ішіне тараған деректері фольклор зерттеушілер мен жинаушылар тарапынан айтылып келеді. Қалжың комедияны ұлттық салт-жоралғылар кезінде құда түсу рәсімдерінен, ұлттық ойындардан көптеп көруге болады [3, 103-б.]. Мәселен, қазақ халқының ұлттық ойыны – «Қыз қуу» – қыз бен жігіттің қалжың ойыны. Бұл ойын қазақ фольклоры мен мәдениетін зерттеген француз, орыс, поляк т.б. ғалымдарын тамсандырған, қатты әсер қалдырған.

Қалжың комедия элементтерін қазақтың ұлттық ойындары мен сөз жарысы ойындарында және балалардың ойын өлеңдерінде мол сақталған. Мысалы, жұмбақ жасырып ойнау жарысы кезіндегі жұмбақ шешімін таба алмаған адамды «сату» арқылы жазалау да қалжың комедияның нышанасы. Қалжың комедия міндетті түрде іс-әрекет арқылы жасалады. Қалжың ойынындағы іс-әрекет нәтижесі – күлкі. Ол юмордың тірілуіне себепші. Егер ойын қалжыңның мақсаты орындалса, одан кейінгі түрі салттық бас қосулардағы даналық жарыспалылығының экспозициясы. Қалжың комедия сюжетін таратушы – әңгімелеуші адам. Айтушы өз басынан өткен бір қызық оқиғаны ағайындары мен жолдастарына жай ғана айтып беруі мүмкін [3, 104-б.].

Әзіл комедия – диолог комедияны көркем комедияға ұластыратын жанрлық түр. Әзіл комедияның жанрлық сипатын анықтауға фольклорлық принцип қолайлырақ. Өйткені ондағы күлкі, іс-әрекет ауызекі тілдің көмегіне сүйенеді. Әзіл комедияны жанрлық тұрғыдан алғанда бірнеше түрлерге жіктеуге болады. Оны шартты түрде мынадай жанрлық атаулармен атауға болады: пародия (ауызекі тіл, іс-әрекет), айтыс, жұмбақ, жаңылтпаш, ойын-сауық өлеңдері. Бұлар күлкі шақыру тәсілі жағынан пародияға жатады. Күлкінің объектіге қарым-қатынасына қарай әзіл комедияны юморлық және сатиралық деп бөлген [3, 109-б.].

Әзіл комедия көбіне юморлық сезімнің көрінісі саналған. Ауызекі тіл пародиясына негізделгендіктен де әзіл комедия юморлық комедияға қосылады. Сатиралық сипат алуы топтық көзқарастың пайда болуына байланысты. Әзіл комедияда әлеуметтік мәселелерді бейнелеу, қамту қулар ойындары арқылы қалыптасты. Әзіл комедия қоғамдық өмірдің белгілі бір сатысындағы не нақты бір дәуірдегі күлкі шақырарлық келеңсіз психологиялық ахуалды емес, жақсылық пен жамандықты туғызушы жалпы адамзатқа ортақ мінез-құлық, іс-әрекет иелерін сомдады (Сүлеймен, Елеңке, Жалабай, Нәрке сал, Мыңжасар, Ақылша, Орынбек, Төлебай, Дайра).

Қағытпа комедия – екі адамның бірін бірі қағытып сөйлеуінен туындаған комедия. Жанрлық белгілері жағынан қалжың комедияға ұқсас. Бірақ мұндағы күлкінің жасалу тәсілі қалжың комедиядағыдан бөлек. Қалжың комедиядан екі түрлі айырмашылығымен ерекшеленеді екен: қағытпа комедияның мазмұнынан міндетті түрде сөздің терең мағыналылығы, эстетикалық қуатының күштілігі, шешеннің даналық қасиеттері, әрі кекетудің, кейде кемсітудің, кейде мазақтаманың белгілері аңғарылып тұрады; әзіл комедия сияқты ауызекі тіл арқылы жасалады.

Ғалым Ж.Әбілов қағытпа комедияны шешендік және эротикалық түрге бөліп қарастырады [3, 113-б.]. Оған себеп қағытпа комедияның құйтырқы сөз бен бейпіл сөз көмегімен жасалатын түрлері эротикалық фольклорда жиі ұшырасатындығынан болса керек. Эротикалық қағытпа комедия комедияның жабық түрде дамып, беймәлімдеу келе жатқан саласы. Бейпіл сөзді айтпағанның өзінде қазақ әдебиеттану ғылымында эротикалық фольклор арнайы зерттеле бастады. Бұл жөнінде ғалым А. Сейдімбектің құрастыруымен шыққан «Бейпіл сөз. Қазақтың эротикалық фольклоры» деген кітапты атап, ондағы «Он алты қыз» деген өлеңіне арнайы тоқталған.

Астыма мінген атым генадушка
Шабамын көңіл ашып немношка
Не керек бұл дүниеде жить етуге,
Азырақ ойнап күлмей молодушка.

Қайырмасы
Зулқия-ай, Ұрқия-ай
Қатира-ай, Сағира-ай

Гүлзира-ай,Назира-ай
Нағима-ай, Бәтима-ай... [11, 103–104-бб.].

«Ән сүйер қауымға кеңінен мәлім осы ән өлеңдегі «Астыма мінген атым генадушка», «немношка», «жить етуге», «молодушка», «никогда не забуду айтқан сөзің», «Второй, третий сорттар толып жатыр», «Первый сорт сенің өзің қайдан тудың», «Я люблю ай-ай, Рая-ай» деген орысша сөздер негізінен қағыту үшін алынған. Әннің қайырмасында он алты қыздың аты аталуының өзі қағыту мақсатын көздейді. Автор оларды жай ғана атап отырған жоқ, ол ән сөзімен қыздардың эротикалық мінез-құлқына сипаттама беріп отырған секілді. Әр әндегі әрбір қыздың атына арналып айтылған сөздер әншінің эротикалық сезімінің анықтамасы іспетті» [3, 118-б.], – дейді Ж.Әбілов.

Қағытпа комедияның екінші түрі – шешендік қағытпа комедия. Ол шешендік өнердің ең биік сатысында тұрған адамның тапқыр сөзі, ұшқыр ойы, терең логикасы арқылы дүниеге келген. Зерттеуші ғалым шешендік қағытпа комедияны іштей үшке топтастырады: 1. Әлеуметтік-дидактикалық комедия; 2. Танымдық-дидактикалық комедия; 3. Тұрмыстық-дидактикалық комедия. Ж. Әбілов олардың қандай жағдайда қолданылу жайын сипаттап, әрқайсысының ерекшеліктерін ғылыми тұжырымдайды. Мәселен, жер дауы, жесір дауы, рулық талас-тартыс кезеңдерінде, ел басына күн туған уақыттарда шешендік қағытпа комедияның қызметі үлкен рөл атқарған. Ондай сөздерді тууына хандар, билер, шешендер, жыраулар, ақындар қатысқан. Қазыбек бидің «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз...» деп Қалданға айтқан терең ойлы ұзақ толғауын зерттеу барысында әлеуметтік-дидактикалық комедияның көрінісі байқалады. Қазақтың би-шешендерінің қайсысы болса да елінің, жерінің әлеуметтік мәселелеріне бос қарап отыра алмағаны белгілі. Қазақ халқының басынан өткен небір нәубет жылдарда, ақын-жырау, шешен-билеріміз суырылып ортаға шығып әлеуметтік жағдайды көтерген. Бұл барлық дәуірге тән нәрсе .

Танымдық-дидактикалық комедия тыңдаушыларға дүниетанымдық, тәрбиелік бағыт-бағдар көрсетеді. Бір сөзбен

айтқанда, танымдық-дидактикалық комедия – диалогтар жарыспалығына қоғамдық-элеуметтік жүк дарытатын жақсылық пен жамандық, адамның бітімі мен болмысын, адамгершілік пен азаматтық жас ұрпақты тәрбиелеу туралы ұлағатты сөз айтатын комедия.

Шешендік танымдық-дидактикалық комедияның биікке көтерілген тұсы – жыраулық поэзия. Мәселен, Асан Қайғы осы комедияның өкілі. Автор диалог комедия үшін танымдық-дидактикалық шешендік қағытпа комедияның диалогтар жарыспалығы негізінде туған о бастағы үлгілері бағалы екендігін атап, екі мысал келтіреді. Алғашқысы Сәбденнің Саққұлақ атануы да, екіншісі Шойынбет бидің бата алуы. Соңғысы былай делінген: Шойынбет жол жүріп келе жатып, белгілі бір би ауылына түседі. Үй иесі ас үстінде: «Биеке қанша балаңыз, малыңыз бар?» – деп сауал тастайды. Шойынбет:

- Жалғыз балам, жалғыз атым бар, – деп жауап береді. Бұл сөздің мәнісіне басқалар түсінбейді .

Үй иесіне тағы да:

- Менің тағы бір тілегім бар, соны орындайсыз ба ? – дегенде Шойекең:

- Ол түгілі бестен де хабарым жоқ, сондықтан ол тілегіңізді орындай алмаймын, – дейді. Соған қарамастан әлгі би қол жайып, Шойынбетке бата береді.

Ертеңіне жолға шыққанда қасындағылар Шойынбеттің үй иесімен не сөйлескенін сұрайды. Сөйтсе оның жалғыз балам бар дегені – өлген ұлын айтқаны; жалғыз атым бар дегені – оны ұры әкетті дегені; ал үй иесінің бір тілегім дегені – үздіксіз шегетін темекіні қоясың ба дегені; Шойынбеттің ол түгіл бестен хабарым жоқ дегені – бес уақыт намаз да оқымаймын дегені екен. Оның осындай тапқырлығына риза болған қария бата берген екен [3, 130-б.].

Шешендік қағытпа комедияның үшінші түрі тұрмыстық-дидактикалық комедия. Мұндай комедияның басты желісі диалогты даралаушылардың тұрмыстық қарым-қатынасқа байланысты туған ділмәр сөздері болып табылады. Қазақ қағытпа шешендік қағытпа комедиясында бұның құдайы қонақ қабылдау дәстүрі кезінде туған түрлері молырақ орын алады. Бұларда сарандардың, шешендердің мінез-құлқытары сыналады.

Автор қағытпа комедияның бұл түріне Досбол шешен мен Елтай байдың арасындағы әңгімені мысал етеді. Онда Досбол шешен Елтай деген сараң байдың үйіне тоқтағаны, Елтайдың атала көже қайнатып, шешеннен бата сұрағаны сөз болады.

Сонда Досбол шешен:

- Бидай емес, арпа емес, атала ма?
Ал кісі аталамен жата ала ма?
Анау тұрған қазыны неге аспайсың?
Бұл Досбол қазы жесе, қақала ма?
Жан сыйламас, қу сараң, өзін айтшы,
Аталаға қазақта бата ала ма? – дейді.

Сараң бай сонда өз ісіне ұялмай бата сұрап қоймайды. Досбол шешен қолын жайып:

- Сен сыйынды аң жорытпас түзде көр,
Түйені қырық күншілік шөлде көр,
Қойынды қол жетпейтін жерде көр,
Ал, жылқыдан садақа кет,
Сиыр сүзіп молаға жет.
Екі көзің ағарып, соқыр болып,
Қаңғып далаға кет. Аллаһуәкпар! –

деп бата беріп, орнынан тұрып жүре беріпті [12, 87-б.].

Мұндай мысалдар қазақтың шешендік өнерінде көптеп кездеседі. Мысалы, Алдар көсе, Шығайбай, Қожанасыр т.б.

Автор комедияның барлық түрлеріне шешен, билердің, жыраулар мен ақындардың айтқан ділмәр сөздерінен мысал келтіріп, шешендік қағытпа комедияның қыр-сырын зерттеп, ғылыми көзқарасын танытқан.

Қағытпа комедия адам мінез-құлқына, келеңсіз құбылыстарға, сараң пиғылға, менмендерге, тіршіліктегі барлық көріністерге сөздің қуаты арқылы ықпал етеді. Бұдан шығатын қорытынды – қағытпа комедия диалог комедияның ең күрделі, ең өміршең түрі. Ол – фольклор жанрының, соның ішіндегі шешендік сөз бен халық прозасы түрлерінің, халық күлдіргі әңгімелерінің дамуына ықпал еткен жанр. Қағытпа комедия диалогтар жарыспалылығы мен даралығына ерекше көрік береді.

Қорытынды

Комедия жанры туралы қазақ әдебиетінен өзге әлем әдебиетінде де зерттелуі тиіс мәселелер жетерлік. Қазақ комедиятанушысы Ж.Әбіловтің зерттеу еңбегі әдебиетке қосылған күрделі еңбек. Барлық елдерде комедия деген атауға ие болған ауызекі күлкінің формаларын жүйелеу, оны ғылыми тұрғыдан бір ізге түсіру үшін үлкен ізденістер қажет екені белгілі. Жұмабай Әбіловтің «Қазақ комедиясы» монографиясы диалог комедияның құрылымдық жүйесі мен жанрлық түрлерін және жазба комедияға дейінгі сіңісу процесін талдауға құрылған. Монографияда комедияның генезисіне үңілу әдеби тектің баршаға белгілі үш түрі эпос, лирика, драманың қайсысының көне екендігін анықтауға жол ашқан. Фольклорлық театр мен фольклор жанрларын сөз еткенде ең алдымен байқалатыны осыған қажет терминдердің жұтаңдығы. Мұның өзі халықтық комедияға тән терминдердің толық жасалып бітпегендігінен туындап жатқан кемшіліктер және осы фольклорлық театр мен фольклордың ара жігін ажыратпай екеуін бір нәрсе деп қарау қалыптасып кеткендіктен. Монографияда ғалым Жұмабай Әбілов осыған сәйкес оларға ғылыми атаулар беріп, әрқайсысының өз жанрларын анықтауға күш салып, комедияның бір қырын ашып көрсетті. Бұның өзі комедияның табиғатын танушыларға үлкен көмек. Комедияның бастау көзін фольклордан іздеген ғалымның зерттеулерінің ізін жалғастыру ісі болашақта шәкірттері тарапынан жандана түсетініне сенімдіміз.

Әдебиеттер

1. Әл-Фараби. Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат / Әдебиет теориясы. Нұсқалық. – Астана: Фолиант, 2003. –344 б. <https://melimde.com/edebiet-teoriyasi-nsali-foliant-baspasi-2003-344-bet-edebiet-t.html?page=2>
2. Нұрғали. Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Драма өнері. – Астана: Фолиант, 2005. –367 б.
3. Әбілов Ж. Қазақ комедиясы. –Алматы: Ғылым, 2000. –272 б.
4. Боров Ю. Эстетика.2 томдық. I Т. Москва, 1999. –136 б.
5. Мұқанов. С. Халық мұрасы. –Алматы: Жазушы, 2002. –304 б.
6. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. Таңдамалы. –Алматы: Жазушы, 1985. –560 б.
7. Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі. / Алтынсарин Ы. Этнографиялық очерктер және ауыз әдебиет

- үлгілері. 2-ші бас. толық. –Астана: Алтын кітап, 2007, –166 б. (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 13-ші том).
8. Әбілов Ж. Фольклор – диалог комедияның репертуарлық тармағы. // Түркология. №3, 2005. 78–80 бб.
 9. Жалпы театр өнері мен қазақ театры. / Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. –Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. 3-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар.1921–1929. –424 б.
 10. Әуезов М. Қазақстан мемлекеттік театры. // Бел-белестер. –Алматы, 1987. –33 б.
 11. Бейпіл сөз. Қазақтың эротикалық фольклоры. –Алматы: Темірқазық. 2000. 269 б.
 12. Қара қылды қақ жарған. –Алматы, 1997. –109 б.

References

1. Äl-Farabi. Öleñ öneriniñ qağidalary turaly traktat /Ädebiet teoriasy. Nūsqalyq. «Foliant» baspasy, 2003. 344 b. <https://melimde.com/edebiet-teoriyasi-nsali-foliant-baspasi-2003-344-bet-edebiet-t.html?page=2>
2. Nürğali. R .Jeti tomdyq syğarmalar jinağy. Bırınşı tom. Drama öneri. – Astana: Foliant, 2005. –367 b.
3. Äbılov J. Qazaq komediasy. –Almaty: Ğylym, 2000. –272 b.
4. Borev İu. Estetika. 2 tomdyq. I t. Moskva, 1999. –136 b.
5. Mūqanov. S. Halyq mūrasy. –Almaty: Jazuşy, 2002. –304 b.
6. Uälihanov. Ş. Qazaqtardağy şamandyqtyñ qaldyğy. Tañdamaly. –Almaty: Jazuşy, 1985. –560 b.
7. Orynbor vedomstvossy qazaqtarynyñ ölgen adamdy jerleu jäne oğan as beru дәstüriniñ ocherki. / Altynsarin Y. Etnografialyq ocherkter jäne auyz ädebiet ülgileri. 2-şı bas. tolyq. –Astana: Altyn kitap, 2007, –166 b. (Qazaq etnografiasynyñ kıtaphanasy, 13-şı tom).
8. Äbılov J. Fölklor – dialog komedianyñ repertuarlyq tarmağy. // Türkologia, №3, 2005. 78–80 bb.
9. Jalpy teatr öneri men qazaq teatry./ Äuezov M. Şyğarmalarynyñ elu tomdyq tolyq jinağy. – Almaty: Däuir, Jibek joly, 2014. 3-tom: Maqalalar, äñgimeler, audarmalar, pesalar.1921–1929. – 424b.
10. Äuezov M. Qazaqstan memlekettik teatry. // Bel-belester. –Almaty, 1987. 33-b.
11. Beipil söz. Qazaqtyñ erotikalyq föklory. –Almaty: Temırqazyq. 2000. –269 b.
12. Qara qyldy qaq jarğan. –Almaty, 1997, –109 b.

Özet

Makale, Kazak komedisinin incelenmesi ile ilgilidir. Bilim adamı Zhumabay Abilov'un Kazak komedisinin doğuşu ve tür özelliklerine ilişkin araştırma çalışmasına dayalı olarak bilimsel bir analiz yapılmıştır. Komedinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak eski kaynaklara indikçe Kazak komedisinin ne kadar az incelendiği görülmektedir. Herhangi bir ülkenin yazılı edebiyatında komedi türünü inceleme eğilimi vardır ve sözlü edebiyatında ise komedi türleri dikkate alınmamaktadır. Muhtemelen bu yüzden, bundan önce Kazak komedisinin sadece "Hiciv komedisi" ve "Lirik komedi" türleri bilinmekteydi. Kazak komedisini folklorla bağlantılı olarak inceleyen Zhumabay Abilov ise daha önce kullanılmayan "Diyalog komedi" türünü edebi dolaşıma sokmuştur. Her ülkenin, her ulusun kendi gülümsemesi vardır. Halk komedisi adını alan sözlü kahkaha biçimlerinin sistemleştirilmesi ve bilimsel olarak izlenmesi kapsamlı araştırmaları gerektirmektedir. Makalede, bilim adamı Zhumabay Abilov'un "Kazak Komedisi" adlı araştırma çalışmasında, ulusal edebiyatımızın başlangıcı olan sözlü edebiyatın Kazak halk tiyatrosunda örneklerini ve istikrarlı koordinasyon faktörleri hakkında vardığı sonuçları sunulmaktadır. Diyalog-komedi türünün incelenmesi ve sınıflandırılması bilimsel temellere dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak komedisi, diyalog-komedi, istikrarlı koordinasyon faktörleri, Kazak komedisinin doğuşu, diyalog-komedi türleri
(Roza YESBALAYEVA, SH. KUDAİBERGENOVA. JUMABAY ABILOV VE KAZAK KOMEDISİNİN TÜRLERİ İLE TÜR ÇALIŞMALARI)

Аннотация

В статье рассматривается изучение казахской комедии. Производится научный анализ на основе исследований ученого Ж. Абилова относительно генезиса и жанровых особенностей казахской комедии. По мере того, как история возникновения комедии отодвигается в глубокую древность, история изучения казахской комедии продолжает угасать. В литературе любой страны существует тенденция изучения жанра комедии в письменной литературе, а виды комедии в устной литературе не учитываются. Наверное, поэтому до этого времени нам были известны только такие виды казахской комедии, как «сатирическая комедия» и «лирическая комедия». Ж. Абилов, изучавший казахскую комедию в тесной связи с фольклором, ввел в литературный оборот неиспользованный ранее жанр «диалог-комедия». У каждой страны, у каждого народа есть своя сатира. Систематизация форм устной сатиры, получившего название народной комедии, и его научное отслеживание требуют комплексного исследования. В статье представлены примеры устного творчества, являющегося началом нашей национальной литературы, в казахском народном театре и выводы об устойчивых координирующих факторах из научно-исследовательской работы ученого Ж.Абилова «Казахская комедия». Изучение и классификация жанра диалог-комедии имеет научную основу.

Ключевые слова: казахская комедия, комедия-диалог, устойчивые координирующие факторы, генезис казахской комедии, жанры диалога-комедии
(Роza ЕСБАЛАЕВА. Ш.КУДАЙБЕРГЕНОВА. ЖУМАБАЙ АБИЛОВ: ГЕНЕЗИС КАЗАХСКОЙ КОМЕДИИ И ЖАНРОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ).

Merve YORULMAZ KAHVE

Dr., Öğr. Gör. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan,
Kazakistan / Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Manisa, Türkiye
(merveyorulmaz@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-6818-5759>

***DÎVÂN-I HİKMET'TE ORGAN ADLARININ KULLANIMI
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME****

Özet

İnsanlar, dimağlarında şekillendirdikleri kabulleri ya da retleri ifade etmek için muhataplarının da ortak paydası olan terimleri kullanarak anlaşılabilir olmayı ve kalmayı her zaman tercih etmişlerdir. Böylece duygudaşlık kurdukları kadar kendilerini de salt olarak anlatmayı başarmışlardır. Bu başarı bir insan ömründen daha uzun sürmüş ve bu şekilde oluşturulan öğretiler toplumlara miras kalmıştır. İnsanların düşüncelerini paylaşırken en önemli vasıtaları olan bedenlerinden yansımalarla teşbihi yüklemeler ve adlandırma yapmaları kaçınılmaz bir gerçektir. İnsanoğlunun öncelikle bedenini anlamlandırarak ve adlandırarak sosyal bir hayat tesis etmeye başladığı söylenebilir. Çünkü varoluş serüveninde insana sunulan ilk armağan bedenleri olmuştur. Gündelik hayatın bir parçası ve şekillendiricisi olması sebebiyle beden unsurunun zihinlerde şekillenmesi aşamasında organ adları yadsınamaz bir önem arz etmektedir. XII. yüzyılda, Türkistan coğrafyasındaki Türkler arasında önemli bir etki yaratarak onlara İslamiyet ve tasavvufun esaslarını sade bir dille anlatan Ahmed Yesevi'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i içerik bakımından olduğu kadar dil ve söz varlığı açısından da çok önemli bir malzemeye sahiptir. Çalışmada "*Dîvân-ı Hikmet*"te yer alan hikmetlerdeki organ adları tespit edilerek hayatı anlamlandırma ve adlandırma geleneği üzerinde çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvân-ı Hikmet*, adbilim, organ adı, metafor, eşdizimlilik, tasavvuf

* Geliş Tarihi: 23 Ağustos 2022 – Kabul Tarihi: 9 Eylül 2022

Date of Arrival: 23 August 2022 – Date of Acceptance: 9 September 2022

Келген күні: 23 тамыз 2022 ж. – Қабылданған күні: 9 қыркүйек 2022 ж.

Поступило в редакцию: 23 август 2022 г. – Принято в номер: 9 сентябрь 2022 г.

Merve YORULMAZ KAHVE

Lecturer, Dr., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan / Manisa Celal Bayar University, Department of Turkish Language, Manisa, Turkey (merveyorulmaz@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-6818-5759>

**AN ASSESSMENT ON THE USE OF ORGAN NAMES
İN *DİVAN-I HİKMET***

Abstract

People have always preferred to be understandable and remain so by using terms that are also the common denominator of their interlocutors in order to express the acceptances or rejections they have formed in their minds. Thus, they have managed to express themselves as purely as they have established sympathy. This achievement has lasted longer than a human lifetime, and the teachings created in this way have been inherited by societies. It is an inevitable fact that people upload and name examples with reflections from their bodies, which are their most important tools when sharing their thoughts. It can be said that human beings first started to establish a social life by making sense of their body and naming it. Because the first gift offered to man in the adventure of existence was his body. Due to the fact that it is a part and shaper of everyday life, the names of organs are of undeniable importance at the stage of shaping the body element in the minds. In the 12th century, Ahmed Yesevi's *Divan-ı Hikmet*, which deciphered the principles of Islam and Sufism in a simple language, creating a significant impact among the Turks in the geography of Turkestan, has a very important material in terms of language and vocabulary as well as in terms of content. In our study, the names of the organs in the wisdom contained in the "*Divan-ı Hikmet*" were determined and it was tried to make inferences on the tradition of meaning and naming life.

Keywords: *Divan-ı Hikmet*, Onomastic, names of organs, Metaphor, Soul and Collocation, Sufism

Giriş

Dünya üzerinde var olan her varlığı, nesneyi adlandırmayı isteyen insanoğlunun ad verme sürecine dair tüm malzeme ve yöntemi inceleyen adbilimi; dildeki temel sözcükler olarak kabul gören organ adlarının kullanımını konusunda da başvurulan bir dil bilimi dalıdır. Organ adları dil bilimcilerin ortak kanaatine göre bir dilin temel sözcüklerinden kabul edilmektedir. Ana dilin sınırlarını çizen bir kavram olan temel kelimeler dilin söz varlığı açısından büyük önem taşımaktadır. Aksan, temel sözcük

kavramıyla ilgili “Her dilde kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşayan bu ögeler, insan yaşamındaki birinci derecede önemli kavramları yansıtan sözcüklerdir” [1, s. 341–343] tanımını yapar. Doerfer ise bir dilin temel söz varlığında ödüncleme yapılma ihtimalinin az olduğunu, bu sebeple de temel sözcüklerin diller arası ödünclemenin görülmediği ya da en az görüldüğü sözcükler olduğunu söyler [2, s. 1–5]. Bunlar ve benzeri görüşlerin bulunduğu ortak nokta ise “organ adları”nın ana dildeki temel sözcüklerden olması gerektiğidir. Bir dildeki soyut kavramların aktarılmasında onları daha somut hâle getirebilmek için temel sözcüklerden olan organ adlarından sıkça yararlanır. “Türkçede anlatılması güç soyut kavramların elle tutulur, gözle görülür nesnelere benzetilerek somutlaştırılması eğilimi dikkati çeker. Bunun sonucunda insan organları kullanılarak yapılan hareketler ve bunlardan yeni anlamları anlatmak için deyimler kurulur” [3, s. 5]. Organ adları bu anlamda çok işlevsel bir kullanıma sahiptir. Temel kelimelerden kabul edilen organ adlarının “metaforik” kullanımları da bir dilin ifade gücünü ve söz varlığının anlam zenginliğini yansıtmaya açısından oldukça önemlidir. Bir nevi “mecaz, kısa süreli anlam aktarması” olarak düşünülebilecek metafor kavramı; seçilen kelimelerin gösterdiği yönelimler doğrultusunda kullanımda anlam kazanmaktadır. Yani metaforlar olumlu veya olumsuz anlam kazanma yoluyla aşağı veya yukarı yönelimli bir kullanım göstermektedir. Bu durum organ adlarının özellikle deyim kuracak şekilde kullanımında da mevcuttur. “*Dîvân-ı Hikmet*”te yer alan hikmetler, organ adlarının metaforik kullanımları yönünden de zengin bir malzeme sunmaktadır.

Bir toplumun gelenek ve göreneklerinin, ad verme eğiliminin takip edilebileceği malzeme; o toplumun dili, söz varlığıdır. Edebî eserler ise bu söz varlığının zengin ve toplu hâlde yer aldığı kaynaklardandır. Adbiliminin hemen her alt dalıyla ilgili malzemenin araştırılmasına fırsat tanıyan edebî eserler üzerine özellikle temel sözcükler çerçevesinde yapılmış araştırmalar mevcuttur. Çalışmanın temelini oluşturan organ adları üzerine daha önce yapılmış eser merkezli çalışmalar da vardır. Bu çalışmalardan bazıları: Aydemir [4], Büyükyıldırım [5], Çakmak [6], Durmaz Kuybu [7], Görmüş [8], Gümüşatam [9], Gürkan [10], Güven [11], Poyraz [12] ve Tokay’ın [13] çalışmalarıdır. Benzer şekilde organ adlarının metin merkezli kullanımı hakkında çok sayıda bildiri, kitap bölümü, yüksek lisans ve doktora tezinden de bahsetmek mümkündür. Bu çalışmalarda çoğunlukla eserlerde geçen

organ adlarının “insan vücuduna ilişkin adların baş ve başa ilişkin adlar, gövde ve gövdeye ilişkin adlar, kollar ve bacaklara ilişkin adlar, iç organ adları ve vücut sıvılarına ilişkin adlar şeklinde sınıflandırıldığı hayvan vücuduna ilişkin organ adlarının ise ayrı başlık altında” tasnif edilerek listelendiğini söylemek mümkündür [14, s. 301]. Bu çalışmada ise *Dîvân-ı Hikmet*’te yer alan organ adları “Baş Kısımındaki Organlar, Beden Kısımındaki Organlar, İç Organlar ve Genel Organlar” olmak üzere dört ana başlık altında oluşturulan alt başlıklarda tasnif edilerek organ adlarının metindeki kullanım biçimleri ve anlam alanları incelenmiştir. Bu incelemeler esnasında yönelim metaforlarından ve eşdizimlilikten yararlanılmıştır.

Modern dil biliminde ilk kez J. R. Firth tarafından kullanılan eşdizimlilik terimi üzerine her ne kadar farklı bakış açıları ve tanımlamalar geliştirilmişse de bu terim en basit şekilde bir sözlük biriminin metinde rastlantı kabul edilebilecekten çok daha fazla başka sözlük birimlerle bir arada kullanılması şeklinde açıklanabilir. Öte yandan metaforlar ise insan vücuduyla yakından ilişkilidir. Metafor teriminin kavram alanına dair ilk çalışmaları yapan Lakoff ve Johnson metaforu şöyle tanımlar “Deneysel bir alanın kısmen haritalandırıldığı (mapping), yani farklı bir deneysel alan üzerine yansıtıldığı, böylece ikinci alanın birincisi açısından kısmen daha iyi anlaşıldığı bilişsel mekanizma” [15, s. 246]. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere metaforlar hayatın pek çok alanında karşımıza çıkan yapılardır. Türk dilinin zengin anlatım yeteneği içerisinde kendine çok büyük bir yer bulan organ adları da yönelim metaforları açısından araştırmacılara hacimli bir malzeme sunmaktadır. Dolayısıyla “*Dîvân-ı Hikmet*”te organ adları incelenirken organ adlarının yönelim metaforları açısından kullanımı da dikkate alınmıştır.

Çalışmaya konu olan eser Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî’nin “*Dîvân-ı Hikmet*”idir. Ana dili olan Türkçeyi yalın bir dille kullanarak Türkistan coğrafyasındaki Türklük âlemine İslamiyet’i, Kur’ân’ı, Hz. Peygamber’i anlatan mana adamı, Türk mutasavvıf Ahmed Yesevî’nin; İslamiyet’in ve tarikatının esaslarını içeren hece vezniyle oluşturulmuş manzumelerin derlendiği “*Dîvân-ı Hikmet*”te organ adlarına sıkça ve tasavvuf geleneği etrafında yer verilmiştir. Eserde yer alan organ adlarının kullanımı, tasavvuf geleneğinde organ adlarına yüklenen anlamların ortaya çıkarılması açısından dikkate değer veriler sunmaktadır.

Çalışmada kullandığımız metinlerde Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının vefatının 850. senesinde “UNESCO 2016 Hoca Ahmed Yesevî Yılı” anısına yayıma hazırlanmış olduğu “*Dîvân-ı Hikmet*, Hoca Ahmed Yesevî” adlı eserden yararlanılmıştır.

1. *Dîvân-ı Hikmet*'teki Organ Adları

Dîvân-ı Hikmet'te tespit edilen toplam bin yüz altmış iki adet organ adı dört ana başlık altında tasnif edilmiştir.

1. 1. Baş Kısımındaki Organlar

1. 1. 1. Baş -Kafa

“İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser” [16].

Baş, 185 defa geçmektedir.

Kafa, 1 defa geçmektedir.

Dîvân-ı Hikmet'te, baş kelimesi “yoluna baş koymak” deyimine benzer şekilde kullanılmıştır. Canını feda etmek anlamıyla baş kelimesi aşağı yönelimli metafor biçiminde kullanılmıştır. Ayrıca hikmetlerde baş kelimesinin doğrudan “baş koymak” biçimi de mevcuttur. Tasavvufta zikir esnasında yapılan vücut hareketlerinden biri de baş oynatmaktır. “Baş oynatmak, baş kaldırmak, baş eğmek,” biçiminde de baş kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. “Baş kaldırmak” kullanımında yukarı yönlü metaforik bir kullanım tercih edilmişken “baş eğmek” örneğinde aşağı yönelimli bir metafor kullanımı vardır. Bununla birlikte baş kelimesinin doğrudan gerçek anlamda kullanıldığı örnekler de vardır: “Başımı-ayağımı sıkı tutup bağlasalar” [17, s. 133].

Kafa kelimesi “kafa tutmak” deyimini içerisinde sadece bir kez kullanılmıştır.

Ben *yolunda baş vermedim* Kâdir Allah,
Baş ne olsun Garîb cânım yüzbin fedâ,
Dert hem özün, dermân özün lûtfun devâ,
Elimi tutup yola koy “Ente'l-Hâdî” [17, s. 94]

Yedi yaşta Arslan Baba Türkistan'a geldiler,
Başımı koyup ağladım, hâlimi görüp güldüler,

Binbir zikrini öğretip merhâmet eylediler;
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük [17, s. 90].

Hakk'tan korkmayıp "ben-ben" diyen şahlar hani?
Ay ve güne *kafa tutan* ayyüzlüler hani?
Gece ağlayıp, seherde kalkan erler hani?
İbret alıp, kan ve zerdâb yuttuğu yok [17, s. 420].

1. 1. 2. Saç

"Baş derisini kaplayan kıllar" [16].
Saç, 6 defa geçmektedir.

Hikmetlerde "saç" kelimesi iki farklı kavramsal yapıda tekrarlı biçimde kullanılmıştır. "Saçı ağarmak, saçını yolmak". 5. hikmette "Saç-sakalım hep ağardı, gönlüm kara" ifadesiyle ak ve kara kelimelerindeki tezattan yararlanılmış, saç ve sakalın ağarması gönül karlığının bir yansıması olarak görülmüştür. Edebî gelenekte saçın ağarması hususu hayatın sonunun ve yaşlılığın yaşanan kederlerin, acıların bir tezahürü olarak kullanılmıştır [18, s. 256]. Hikmette, saçını sakalını yolmak ifadesi tıpkı "saçını başını yolmak" deyimi gibi derin bir keder ve üzüntü duymak anlamıyla kullanılmaktadır.

Saç-sakalım hep *ağardı*, gönlüm kara,
Mahşer günü rahmet etmesen, perîşân hâlim,
Sana açıktır, amelsizim, çoktur günâhım;
Bütün melekler günâhlarımı bildi dostlar [17, s. 57].

Elin açıp, münâcâtını Hakk'a kıldı,
Cân u dilde tevbe edip, Bilinçsiz oldu.
Nedâmetde *saç ve sakal yolup* aldı,
Günâhımdan sana ağlayıp geldim ben işte [17, s. 301].

1. 1. 3. Sakal

"Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü" [16].
Sakal, 8 defa geçmektedir.

Dîvân-ı Hikmet'te “saç ve sakal” kelimeleri genellikle birlikte kullanılsa da sakal kelimesinin yalnız kullanıldığı iki örnek de mevcuttur. Sakal kelimesi hikmetlerde “sakal yolmak” biçiminde kullanılmış anlam olarak ise hem “çok çabalamak” hem de tasavvuf sembollerinden biri olan “İntisâb-, intisâb (yeniden doğuş), (saç, kirpik, sakal ve bıyığı tıraş etmek)” [19, s.13] anlamında kullanılmıştır. Benzer kullanım “saç” organ adında da görülmektedir. Metaforik açıdan “sakal yolmak” yapısının aşağı yönelimli olduğu söylenebilir.

Yola adım atsan dostlar, azık alıp,
Ecel gelse, azık gelmez, *sakal yolup*;
Bu dünyânın mallarını hâzır eyleyip
Rüşvet versen, “ölüm meleği” almaz imiş [17, s. 405].

Ecel gelse, azık gelmez, *sakal yolsan*,
Sağa-sola cânını parça parça versen,
Dünyâ için azîz ömrünü tamâm eylesen,
“Ölüm meleği” gelse fırsat koymaz imiş [17, s. 406].

1. 1. 4. Kulak

“Başın her iki yanında bulunan işitme organı” [16].
Kulak, 37 defa geçmektedir.

Kulak kelimesi, “kulak vermek, kulak asmak, kulağına girmek” deyim yapılarında “dinlemek, önem göstermek, söylenene önem vermek” anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca “kulak salmak ve kulağa almak” yapıları da deyim biçiminde kabul edilebilecek yapılardır. “Kulak salmak” yapısının “kulak kesilmek/ kulak vermek” deyimleriyle “kulağa almak” yapısının ise “dikkate almak” deyimleriyle sinonim olabileceği düşünülebilir. “Kulak asmak, kulak vermek” yukarı yönelimli metaforik yapılardır.

Mustafâ'nın Mirâc'ına *sal kulak*;
Kim işitse, gönlü olur hoş sudan ak;
Gerçek ümmetsen, işitip ağla pınar misâli,
Gerçek ümmetseniz; işitip salât selâm söyleyin dostlar [17, s. 409].
Ey dostlarım, bu öğüdüme *kulak ver*,
Âkil isen, Mustafa'nın şeriatını tut,

İşte bu benzeri günâhkâr şeyhden uzak kaç,
Yoksa seni şeytan benzeri aldatırlar ha [17, s. 422].

1. 1. 5. Yüz – Surat

“Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat” [16].

Yüz, 101 defa geçmektedir.

Surat, 1 defa geçmektedir.

Dîvân-ı Hikmet'te surat kelimesi, bir kez benzetme yoluyla kullanılmıştır. Yüz kelimesi ise “yüzü sararmak, yüzü aydın olmak, sarı yüz, yüzü kara, yüzü siyah, kızıl yüz, yüz çevirmek, yüzünü görmek, yüz sürmek, yüz çevirmek, yüz karası” yapılarıyla kullanılmıştır. Burada dikkat çeken husus hem kara hem de siyah kelimesinin hikmetlerde yer almasıdır. Fakat bu durum kara ve siyah renk adlarının her zaman birbiri yerine eş anlamlı olarak kullanıldığı fikrini uyandırmamalıdır. “Kara/siyah sözcük çifti için düzanlamsal düzeyde ortak anlambirimcik demetlerine sahip olmalarına rağmen değişmeceli anlamda aynı ortaklığı her zaman gösteremediği gözlemlenmektedir” [20, s. 458]. Yani renk adları etrafında yüz organ adının eşdizimlilik temelinde kullanıldığını söylemek mümkündür. Yüzün kara olması hikmetlerde utanç duygusunu; yüzün sarı olması korku ve üzüntüyü, solgun ve sağlıksız olmayı; yüzün kızıl olması ise rahat ve sağlıklı olmayı ifade etmektedir. Yüz organ adı aynı zamanda sık sık kızıl ve sarı renk adlarıyla birlikte de kullanılmıştır.

Rahîm Mevlâm rahmi ile yâd eylese,
Ne yüz ile Hazret'ine varayım ben işte,
Tövbe ederek eğri yoldan doğruya dönüp,
Ne yüz ile Hazret'ine varayım ben işte [17, s. 102].

Hâdî'yim deyip lanetli şeytân yola başlar,
İt suratlı olup onu ısırıp dişler.
Heybet kılıp, cehennem içre götürüp dışlar,
İşitip, okuyup, hizmet eyleyin, dostlarım ey [17, s. 339].

1. 1. 6. Göz

“Görme organı, basar” [16].

Göz, 332 defa geçmektedir.

Göz kelimesi, hikmetlerde “gözü yaşlı olmak, gözü yaşla dolmak, gönül gözü açılmak, gözü açılmak, gözü doymamak, göz yumup açana dek, gözünü oymak, göz yummak, gözünü sevmek, tok gözlü” yapılarında kullanılmıştır. Metaforik açıdan bakıldığında “gözünü oymak, göz yummak, gözü açılmak, gözü doymamak” yapılarının erdemsiz olmakla ilişkilendirilerek aşağı yönelimli kullanıldıklarını söylemek mümkündür.

Hakk Mustafâ Cebrâil’den eyledi suâl
“Bu nasıl rûh, bedene girmeden buldu kemâl?”
Gözü yaşlı, önderi halkın, bedeni hilâl;
O nedenle altmış üçte girdim yere [17, s. 47].

“Zâlimleri şikâyet etme, zâlim kendin,
Huyun riyâ, etki etmez halka sözün,
Dünyâ mâlını dolu verdim **doymaz gözün**,
Harîsleri “Siccin” içine saldım ben işte” [17, s. 73].

1. 1. 7. Yanak

“Yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü” [16].
Yanak, 1 defa kullanılmıştır.

Yanak kelimesi, aşağıdaki örnekte gerçek anlamıyla kullanılmıştır.
Yanağın al renkli olması, sağlıklı olmanın bir sembolüdür.

Kul Hoca Ahmed tevbe eyle ölmeden önce,
Al yanağın kabirde yatıp solmadan önce,
Yılan-çıyan kabrin içine dolmadan önce,
Kazâ kılrsa râzı olup durmak gerek [17, s. 223].

1. 1. 8. Ağız

“Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başlandığı organ” [16].

Ağız, 15 defa kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet’te “ağız” kelimesi organ adı olarak hem gerçek anlamda hem de deyim anlamında kullanılmıştır. Kıyamet günü muhabbetin kadehini içen divanelerin ağzından ateş saçılması ile cehennem eşdizimli kullanılmıştır. Kendini Hakk’a adayan aşığın içindeki yangın, cehennemin

harlı ateşinde bile yakıcıdır diyor Ahmed Yesevî [21, s. 21]. Ayrıca Türkiye Türkçesinde kullanılan “dili varmamak” deyiminin de “ağzı varmamak” biçimiyle kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca “ağzını açmak, ağzı açık” biçimlerinde ağız organ adının yukarı yönelimli metaforik kullanımları da mevcuttur.

Muhabbetin kadehini içen dîvâneler,
Kıyâmet günü *ağzından ateş saçar* dostlar,
Kudret ile yaratılmış yedi cehennem,
Âşıkların nârasından kaçır dostlar [17, s. 92].

Dediler kim: iki cihân dayanağı,
Dünyâ, ukbâ ümmetlerin inandığı,
Hasan, Hüseyin sahâbeler güvendiği,
Ağzı varmayıp dedi ne kim gördüğünü [17, s. 485].

1. 1. 9. Dudak

“Ağzın, dişleri örten ve dışarıya doğru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri” [16].

Dudak, 2 defa kullanılmıştır.

“Dudak”, tasavvufta âşığın hedefidir yani vuslattır. Hak ile bir olan âşık vuslata erer. Allah’a inanan, peygamberin getirdiği hikmet Kevser’inden içen âşıklar için cennet yolunda müjdelere vardır. Dudak ve kızıl kelimelerinin eşdizimlilik bağlamında kullanıldığı söylenebilir.

Kızıl dudağı hareketlenip Sen’i söyledi,
Cân ve kalbim ümmetlerinin gözaydınlığı,
“Hakk’a kul, bana ümmet olan hani?”
Gerçek ümmetin sinesine koydum ben işte [17, s. 74].

Hayır ve cömertlik eyleyenler, yetim gönlünü alanlar,
Çehâr-yârlar yoldaşı, *Kevser dudağında* gördüm [17, s. 142].

1. 1. 10. Dil

“Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı” [16].

Dil, 91 defa geçmektedir.

Eserde “dil” kelimesi gerçek anlamı yanında “dil ucuyla, dil zincirini açmak, dili olmamak, dili dağlanmak, dili tatlı olmak, dili yanmak, dili tutulmak” biçimlerinde daha çok deyim olarak kullanılmıştır. Türkiye Türkçesindeki “dili varmamak” deyimine karşılık olarak hikmette, “söylemeye dilim yok” demek tercih edilmiştir. Aynı zamanda hikmetlerdeki “Dili ile zikr edenler bulmaz sevab” ifadesinde “dil” gerçek anlamında kullanılmış ve sadece dili ile zikreden kişilerin sevap kazanamayacağı söylenmiştir.

Dili ile ümmetim deyip yalan sözler,
Va’zın söyleyip halka, dünyâyı arar.
Kişi malın almak için her yan derler,
Dergâhında Hocam kabûl kılar mı ki? [17, s. 346]

Dili ile zikr edenler bulmaz sevab,
Halka içre tâ olmasa bağı kebab,
Yalan âşık insafsızdır misli hubab,
Burada ağlayıp, âhirette gülmez misin? [17, s. 464]

1. 1. 11. Diş

“Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri” [16].
Diş, 4 defa geçmektedir.

Eserde “diş” organ adı, “dişle-” fiiliyle kullanılmıştır. “Elini dişlemek”, kötü ve pişmanlık verici bir olay karşısında gösterilen bir davranıştır. Burada “dişlemek” ya da “elini dişlemek” kullanımlarının aşağı yönelimli metaforik bir yapıda olduğu söylenebilir.

Hâdî’yim deyip lanetli şeytân yola başlar,
İt suratlı olup onu ısırıp *dişler*.
Heybet kılıp, cehennem içre götürüp dışlar,
İşitip, okuyup, hizmet eyleyin, dostlarım ey [17, s. 339].

Bu söz ile nakd-i ömrün elden verir,
Ömrün oldu bu dükkândan çık der.
” Vah yazıklar” deyip *elini dişleyip* elem yer,
Sevdâ için şimdi elem yediniz mi? [17, s. 368]

1. 1. 12. Damak

“Ağız boşluğunun tavanı” [16].

Damak, 1 defa geçmektedir.

Divan geleneğinde ve tasavvufta “gönül” âşığının damak tadıdır. 18. hikmetin geneline bakıldığında “hurma” dikkati çeker. Hikmette bu meyvenin kullanılış biçimiyle ilgili Necdet Tosun şu açıklamayı yapar: “Ahmed Yesevi'nin yedi yaşında Arslan Bab ile görüşüp ondan tasavvufi eğitim almaya başladığı ve Arslan Bab'ın Hz. Peygamber'den emanet olan hurmayı Yesevi'nin ağzına verdiği, bu hurmanın sıcaklığı ya da güzel kokusunun tesiriyle Yesevi'nin mest olup kendinden ve iki alemde geçtiği şeklindeki menkıbe meşhurdur” [22, s. 290]. Aşağıdaki bölümde kullanılan “damakta saklar” ifadesi de bu menkıbeye telmihte bulunmaktadır.

Babam dedi: Ey oğlum, zorluk vermedin bana,
Beş yüz yıldır *damakta saklar* idim ben sana”,
“Özünü siz alıp kabuğunu verdiniz bana;
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük [17, s. 90].

1. 2. Beden Kısımındaki Organlar

1. 2. 1. Boyun

“Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi” [16].

Boyun, 43 defa geçmiştir.

Hikmetlerde “boyun” kelimesinin çoğu kez deyim yapısı biçiminde “baş” kelimesi kast edilerek kullanıldığı görülmektedir. Boyun kelimesine: “boyun bükme, boyun sunmak, boyun çevirmek, boyun eğmek, boynunu koparmak, boynunu kesmek, boynuna takmak” ifadelerinde yer verilmiştir. Metaforik açıdan bakıldığında “boyun bükme, boyun çevirmek, boyun sunmak, boyun eğmek, boynunu koparmak, boynunu kesmek” yapılarının aşağı yönelimli kullanımlar oldukları söylenebilir.

Birşey umma câhillerden kadrini bilmez,
Karanlık içinde yol şaşırısan yola salmaz.
Boyun büküp yalvarsan elini tutmaz,
Câhilleri şikâyet ederek geldim ben işte [17, s. 80].

Tarîkatın şevki, zevki yakılmak yanmak,
Hakk'dan kaçan soysuzlardan kaçıp uzaklaşmak,
Yüz bin türlü cefâ deęse **boyun sunmak**,
Boyun sunmadan aşk pazarını kursa olmaz [17, s. 248].

1. 2. 2. Omuz

“Boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm” [16].
Omuz, 1 defa geçmektedir.

Omuz kelimesi, organ adı olarak gerçek anlamında kullanılmış,
kelimeye yalnızca bir kez yer verilmiştir.

Heybeleri **omuzunda** asaları elinde,
Rabbim yâdı gönlünde Allah diye dervîşler [17, s. 210].

1. 2. 3. Kol

“İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan
bölüm” [16].

Kol, 6 defa geçmektedir.

Tasavvufta pek çok ayin esnasında kolların göğüste kavuşturulduğu
semahlar vardır [23, s. 171]. Hikmetlerde “kol kavuşturmak” yapısı dergâh,
Hakk gibi kelimelerle eşdizimli kullanılmıştır. Ayrıca “kolunu arkada
görmek, kol ve kanadı titremek” biçimindeki kullanımlarda ise aşağı
yönelimli metaforik bir kullanımdan bahsedilebilir.

Huri ve gılman Hakk önüne yığılıp gelecek,
Kol kavuşturup, dergâhına tazim kılacak,
Yer altına düşün, diye fermân alacak,
Burada ağlayıp, âhirette gülmez misin? [17, s. 466]

Rûh kuşunun titrer olsa **kol** ve kanadı,
Havalanarak arştan arşa konar dostlar. [17, s. 188]

1. 2. 4. El

“Kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya
yarayan bölümü” [16].

El, 181 defa geçmiştir.

Tasavvuf geleneğinde bağlanılan rehberin kendisi, öğretileri gibi “el”i de kutsal sayılır. Şeyh, dede, pir sağ eli ile o yola bağlanmak isteyen kişiye el verir. Kendisinden el alan kişinin tasavvuf yolundaki makamı yücelir. “Örneğin ‘El ele, el Hakk’a’ deyiminde ifade edildiği üzere şeyhe bîât edenler Hz. Peygamber’e bîât etmiş, onun elini tutmuş sayılırlar. Bu şekilde pirin elinden tutarak Allah’a da bîât etmiş olurlar” [24, s. 113]. Tasavvuf geleneğinde el ile ilgili başka bir ritüel ise “el almak-vermek”tir. El almak, bir şeyh tarafından tarikata kabul edilmeyi; el vermek ise şeyhin bir kimseyi tarikata kabul etmesini ifade eder [25, s. 120].

Hikmetlerde organ adı olan el “el-ele yürüme, el bağlamak, eli başında kalmak, el gözü, el kaldırmak, harama el uzatmamak, el tanık, el kavuşturmak, el-ayak kâim eylemek, el(ini) almak, elini tutmak, el açıp dua etmek” biçimleriyle kullanılmıştır.138. hikmette geçen “el ve ayak bütün tanık” ifadesiyle Yasin suresinin 65. âyeti olan “O gün biz onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder” [26] ifadesine iktibas edilmiştir. “El uzatmak” ifadesi de tasavvuf geleneğinde keramet kabul edilen bir motiftir.

Tevbe eylesem, bağışlar mı Kâdir İlâh;
Yok ise ne yaparım orada, ben yüzü siyâh;
Sabâha varsam, *el ve ayak bütün tanık*;
Hakk önünde bütün işler kolaydır [17, s. 282].

Günâhım var nihâyetsiz, sana malûm,
Müştağınım, kıyâmetde kılma mahrûm,
El kavuşturup özrümü söyleyim garîb, mazlûm,
Rahmân Melikim, ara yolda kaldım ben işte [17, s. 292].

1. 2. 5. Aya – Avuç içi

“Elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi” [16].
Avuç, 1 defa geçmektedir.

İnsanoğlu doymak bilmez bir varlıktır çünkü nefsi terbiye etmek güç bir iştir. Halk arasında topraktan gelip toprağa göçecek insanın doymak bilmeyen hırsı için “Gözünü toprak doyursun.” denilir. Bu söz/beddua

elbette ki tesadüfen söylenmiş değildir. Hadislerde de kullanılan “gözünü toprak doyurmak” ifadesi 187. hikmette de aynı manada kullanılmıştır.

Sığmaz Kârûn mâl(1) onun yaban yazı,
Âlem içre meşhûrdur onun sözü.
Dünyâ mâlını yığıp alsa doymaz gözü,
Bir avuç toprak ile doymadı mı? [17, s. 366]

1. 2. 6. Parmak

“İnsanda ve bazı hayvanlarda ellerin ve ayakların son bölümünü oluşturan, boğumlu, oynak, uzunca organların her biri” [16].

Parmak, 2 defa geçmektedir.

Dîvân-ı Hikmet'te organ adı olarak parmak kaleme teşbih edilerek kullanılmıştır. Bu benzetmede yine mahşer günü tüm organların dile gelip konuşacağı ifadesine iktibas edilmiştir. Bununla birlikte bilinmektedir ki Türkçede “dilde mevcut olan kelimelerden herhangi birini, söz konusu kavramı karşılamak için de kullanma” söz konusudur [27, s. 1085]. “Parmagım kalem oldu” kullanımında adlandırmada kalem ve parmak arasında biçim bakımından bir bağ kurulmuştur.

“Parmaklarımı dişlemek” ifadesi ise pişmanlıkla ilişkili olarak kullanılmıştır.

Günâhım çok yere sığmaz kime söyleyeyim,
Tevbe eyleyip eğri yoldan doğruya döneyim,
Pişmânlıkta etlerimi koparıp çekeyim,
“Sad dirîğ” deyip **parmaklarımı dişlesem** beni. [17, s. 141]
“Senin dinin ne?” diye suâl kıldılar benden,
“Rabbim Allah!” deyip cevap verdim revâna.
Parmağım kalem oldu, kefenim kâğıt oldu,
Ağladım, yazdım, hayır ve şerrimi Rabbime [17, s. 433].

1. 2. 7. Bel

“İnsan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm” [16].

Bel, 54 defa kullanılmıştır.

Bel kelimesi *Dîvân-ı Hikmet*'te “bel bağlamak, belini bükmek, belini basıp ezmek” yapılarıyla kullanılmıştır. Hikmetlerde en çok kullanılan yapı “bel bağlamak”tır. Bel bağlamak, tasavvuf geleneğinde Allah yolundaki kullara güvenmek anlamına gelmektedir. Ayrıca tasavvufi bir gelenek olan “şed, bel bağlamak” uygulamasına telmih yapıldığı örnekler de vardır. Bel bağlamak ise şöyle gerçekleşmektedir: “Fütüvvet ehli ve tarikat mensupları düzenledikleri özel bir törende şed kuşanırlar ve bunu kendini fütüvvet ve seyrüsülük yoluna vermiş kişinin bu yola bağlandığını, hizmete ahdedtiğini bildiren bir sembol diye kabul ederler. Şed uygulamaya Türkçede ‘şed bağlamak, şed kuşanmak, bel bağlamak’, Farsçada ‘kemer besten, miyân-bend’ adı verilir” [28, s. 405]. “Belini bükmek, belini basıp ezmek” yapılarında aşağı; “bel bağlamak” yapısında ise yukarı yönelimli metaforik kullanım olduğu söylenebilir.

Nerede gitsem yâdını deyip ağlasam ben,
Hizmetinde *belimi* sağlam *bağlasam* ben,
Hasretinde yürek-bağrımı dâğlasam ben,
Dostlar Hocam bana bağlım der mi ki? [17, s. 156]

Hoş gâipten yetişti, güzel sözüm teberrük;
Âşık olsan ey tâlip, riyâzette *belini bük*.
Geceleri uyumayıp yaş yerine kanını dök;
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük [17, s. 86]

1. 2. 8. Göğüs – Sine

“Vücutun boyunla karın arasında bulunan ve kalp, akciğer vb. organları içine alan bölümü, sine” [16].

Göğüs, 29 defa kullanılmıştır.
Sine, 3 defa kullanılmıştır.

“Göğüs” kelimesi “göğsünü açmak, göğsünü yarmak, göğsünü dağlamak, göğsünü deşmek, göğsünü germek, göğsü dolmak” yapılarıyla kullanılmıştır. 129. hikmetteki “göğsünü yarıp dağını görecek” ibaresinde Hz. Peygamber'in “şakkı sadr (göğüs yarılması) hadisesi”ne telmih olduğu düşünülebilir. “İddiaya göre Hz. Peygamber'in göğsü melek Cebrail tarafından yarılarak kalbi çıkarılmış ve ardından kalbi de yarıp içindeki şeytani vesvese ve kirlerden temizlenip içi hikmet ve üstün niteliklerle

doldurulduktan sonra tekrar yerine yerleştirilmiştir” [29, s. 12]. Sine kelimesi yine göğüs kelimesiyle aynı yönelimde kullanılmıştır. “Göğsünü yarmak, göğsünü dağlamak, göğsünü deşmek” yapılarında aşağı yönelimli metafor kullanımından bahsedilebilir.

Âşıkların kıyâmet günü hâlini soracak,
Gerçek âşıkın **göğsünü yarıp** dâğını görecek,
Temiz ağzından köpüğü akıp yürüyüp görecek,
Kime verse temiz aşkını, hayrân eyler [17, s. 266].

Kızıl dudağı hareketlenip Sen’i söyledi,
Cân ve kalbim ümmetlerinin göz aydınlığı,
“Hakk’a kul, bana ümmet olan hani?”
Gerçek ümmetin **sinesine** koydum ben işte [17, s. 74].

1. 2. 9. Diz

“Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer” [16].
Diz, 6 defa kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet’te “diz” kelimesi üç farklı biçimde kullanılmıştır: “dizini bükme, dizini çökmek, dizden kuvvetin gitmesi”. “Dizini bükme” yapısı bazı hikmetlerde “namaz kılmak” anlamıyla temsili olarak kullanılmıştır. “Diz çökmek” ifadesi ise tasavvufi gelenekte hem kibleye dönerek dizlerin üstünde oturmayı hem de bir şeyhin, rehberin önünde diz üstünde oturarak onun icazetine talip ve teslim olmayı ifade eder. “Dizini bükme ve diz çökmek” yapılarında aşağı yönelimli metaforik kullanım vardır.

Kul Hoca Ahmed, gaflet ile ömrün geçti,
Vah ne hasret, gözden, **dizden kuvvet gitti**,
Vah ne yazık, pişmanlığın vakti yetişti;
Amel kılmadan Kervân olup göçtüm ben işte [17, s. 47].

Seher vaktinde **dizini büküp**, yaşını döküp,
Maşher günü âşıkların sana ağlar.
Muhabbetin şevki ile derdini okuyup,
Maşher günü âşıkların sana ağlar [17, s. 452].

1. 2. 10. Ayak

“Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü” [16].

Ayak, 46 defa kullanıştır.

“Ayak” kelimesi *Dîvân-ı Hikmet*'te en çok kullanılan organ adlarından biridir. Ayak kelimesinin 48. hikmetteki kullanımında İbrahim b. Edhem'in zühd yoluna girmek için yaşadıklarını anlatan menkıbelere telmihte bulunulmuştur. Onun dışında “ayak izi, ayak basmak, ayak tozu olmak, çıplak ayak yürümek, baştan ayak vird eylemek, dört ayak, ayak tozunu yüze sürmek, baştan ayak kana boyamak, ayak toprağı olmak, ayak bağı sağlam tutmak, aşka ayak basmak, yer altına ayak basmak, baştan ayağa kana boyamak” yapılarının kuruluşunda da ayak kelimesi yer almıştır. 174. hikmette ayak kelimesinin, vird eylemek fiiliyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. “Vird, kula gece veya gündüz tekrar tekrar gelen ve onu Allah'a yakınlığa sevk eden bir vaktin adıdır. O vakitte kula, ahirette karşısına çıkacak istenilen bir şey vârid olunur” [30, s. 1217]. Ayrıca anlambilim açısından “Ayağın vücutta en altta yer alması sebebiyle bu durumdan kaynaklanan aşağı yönlü yönelimle kullanıldığı ve bu şekilde yönelim metaforu anlamlarının oluştuğu”nu söylemek mümkündür [31, s. 64]. “Baştan ayak, ayak altı, çıplak ayak” gibi kullanımlar da bu durumu örneklemektedir.

Seherlerde dört-darbe vurup “Rabbim” desem,
Dergâhında Hocam kabûl kılar mı ki?
Hasretinde *başdan ayak* vird eylesem,
Dergâhında Hocam kabûl kılar kılar mı ki? [17, s. 345]

Allah yâdı gönülleri kıldı sevinçli,
Belh ülkesini terk edip abâ giydi Edhem,
Abâ giyip hidayete *bastı ayak*,
Hidayete onun gibi ayak basasım gelir. [17, s. 135]

1. 3. İç organlar

1. 3. 1. Kalp – Yürek

“Göğüs orta boşluğunda, iki akciğer arasında, vücudun her yanından gelen kirli kanı akciğerlere ve oradan gelen temiz kanı da vücuda dağıtan organ, yürek” [16].

Yürek, 36 defa kullanılmıştır.
Kalp, 21 defa kullanılmıştır.

Tasavvuf geleneğinde tüm bâtını içine alan bir kavram olarak kullanılan “kalb/yürek” kelimesi *Dîvân-ı Hikmet*’te hemen hemen aynı kalıplar ve benzer manalarda sıkça kullanılan bir organ adıdır. Fakat kalp ve yürek kelimelerinin kullanımı anlam yönüyle eş anlamlı değil yakın anlamlıdır. Burada yakın anlamlılık etrafında bir eşdizimlilikten bahsedilebilir. Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü’nde kalb için “Kalb sadrda {göğüste} ikinci makamdır. Orası gözün içi olan siyah kısmının beyaz kısmın içi olduğu gibi sadrın içidir. Kalb iman nurunun madeni, huşu, akva, mehabbet, rıza, yakın, havf, red, sabr ve kanaatın nurudur. O, ilmin asıllarının madenidir. Çünkü kalb suyun kaynağı, sadr da havuz gibidir. Kalbden sadra ilim aktığı veya oraya iştme yoluyla girdiği gibi kaynaktan da havuza su akar. Kalbde yakın, ilim ve niyet meydana gelir ve sadra akar. Şu hâlde kalb asıldır, sadr ise onun şubesidir. Şube aslı ila kuvvet bulur.” açıklaması verilmiştir [30, s. 517]. Hikmetlerde “kalp ve yürek” kelimeleri şu yapılarla kullanılmıştır: “yürek dağlamak, yürek-bağrı kebâb olmak, yürek- bağrı pâre kılmak, yürek- bağrı atâşe yanmak, yürek-bağrını dilmek, yürek- bağrı coşmak, yürek-bağrını biryân eylemek, yürek parça; kalb çirası, kalb gözü, kalb zinciri, kalbi kara, mafi kalbi illallah”.

Eserde, bir iki istisna dışında yürek ve bağır kelimeleri hep bir arada kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında “göğüs ve bağır” kelimelerinin bir arada kullanımı yaygındır.

131. hikmet başta olmak üzere pek çok hikmette “yürek-bağır” kelimelerinin “dağla-” fiiliyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü’nde yüreğini dağlamak deyimini “acıyla ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvrınmak” karşılığıyla verilmiştir [16]. Tasavvuf yolundaki mutasavvıfın da Allah âşkıyla, o âşkın hararetiyle yüreği dağlanır. 160. hikmette ise kalb kelimesi “Mafi kalbi illallah” yani “kalbimde Allah’tan başkası yok” ifadesiyle kullanılmıştır.

Cismim: “Rabbim”, cân “Allah” deyip yola gir,
Cân ve gönlüm “Allah Bir” deyip seherde kalk.
“Mafi *kalbi* illallah” deyip ağlayıp yürü,
Yolsuzlara Hak Mustafâ hudâ olur [17, s. 324].

Himmet kuşağını Kul Hoca Ahmed bele bağla;
Muhabbetin âteşi ile *yürek dağla*;
Yakanı tutup tan atana kadar dinmeden ağla;
Meğer sana rahmet ederek cânân eyler [17, s. 270].

1. 3. 2. Dalak

“Midenin arkasında, diyaframın altında, sol böbreğin üstünde, yassı, uzunca, akyuvar üreten ve yıpranmış alyuvarları toplayan, damarlı, gevşek bir dokudan oluşmuş organ” [16].

Dalak, 2 defa kullanılmıştır.

Hikmetlerde dalak kelimesi “dalağı şişmek” biçiminde iki kez yer almıştır. Halk arasında “dalağı şişmek” yapısı, fazla su tüketimi sonrasında uzun süreli yürüyüş veya koşu esnasında alt karında hissedilen ağrıyı anlatmak için kullanılır. Hikmetlerde dalağı şişmek, aşağı yönelim metaforu çevresinde oluşturulmuştur.

Allah de ki cânın yanıp ateşler çıksın,
“Hû” dediğinde kemiklerin hepsi kırılısın,
Bağrın deşip *dalağın şişip* eriyip aksın,
Aksa olmaz Pîr hizmetini kılmadıkça [17, s. 257].
Aşkım taştı, bağrım şişti, rûhum kaçtı,
Ağlamayım mı, cân mahremîni bulamadım işte?
Aklım şaştı, *dalağım şişti*, haddini aştı,
Ağlamayım mı, cân mahremîni bulamadım işte? [17, s. 293]

1. 3. 3. Ciğer

“Akciğer ‘solunum aygıtının ana kısmını oluşturan organ’; karaciğer ‘karın boşluğunda bulunan bir organ’” [32, s. 72].

Ciğer 8 defa kullanılmıştır.

Eserde, ciğer kelimesi “ciğer kanı yemek, ciğer kanı yutmak, ciğer kanı, ciğerini deşmek, ciğerini kan eylemek” biçimlerinde kullanılmıştır. 243. hikmette gonca ve ciğer kanı metaforik kullanılmıştır. Goncanın rengi ve ciğer kanının benzer yanları kırmızı renkleridir. Aynı zamanda “ciğerini deşmek, ciğerini kan eylemek” yapılarının aşağı yönelimli metaforik yapılar

olduğu söylenebilir. “Ciğer ve kan” kelimeleri ise eşdizimli olarak kullanılmıştır.

Ümmet olsan gece-gündüz dinmeden ağla,
Bağrın pişip *ciğerini deşip* yürek dağla,
Ecel gelse mertler gibi belini bağla,
O sebepten Hakk’tan korkup kabre girdim. [17, s. 67]

Muhabbetin şevki ile tutuşup-yandım,
Heylu hişu el ve halktan kaçıp tandım,
Yüz bin türlü cefâ değdi, boyun sundum,
Gonca benzeri *ciğer kanı* oldum işte. [17, s. 470]

1. 4. Genel Organlar

1. 4. 1. Kemik

“İnsanın ve omurgalı hayvanların çatisını oluşturan türlü biçimdeki sert organların genel adı” [16].

Kemik, 9 defa kullanılmıştır.

Tasavvuf yolundaki kulun Allah’ı çokça zikretmesi ve bu zikir esnasında tüm vücut organlarının, kemiklerinden damarlarına kadar ona eşlik etmesi gerekir. 2. hikmette bu durum anlatılmakla birlikte Peygamber Efendimiz’in (s.a.s) vefat ettiği yaş olan 63 yaşında Ahmed Yesevî’nin çilehaneye girmesi ve ömrünün kalanını orada geçirmesi olayına da telmih vardır. “Kemiklerini hamur eylemek, kemiklerini parçalamak” yapıları aşağı yönelimli metaforik yapılardır.

Rahîm içinde belirdim, ses geldi,
“Zikir söyle!” dedi, organlarım titreyiverdi
Rûhum girdi, *kemiklerim* “Allah” dedi;
O sebepten altmış üçte girdim yere [17, s. 48]

Kaldırıp gürzünü vurunca, *kemikler* paramparça olacak,
Seni cehennem yönüne götürüp, kılırlar ateş hükmünü.
Gaffâruz-zünub adı, olma Kul Hoca Ahmed gâfil,
Görür şüphesiz cemâlini her zaman gözü giryânlı [17, s. 462]

1. 4. 2. Damar

“Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal” [16].
Damar, 7 kere kullanılmıştır.

Damar kelimesi “damar, damarını sataşı gelmek, damarı damara eklemek, damarı kana dolmak, damarı titremek” biçimleriyle kullanılmıştır. 84. hikmette geçen “üç yüz altmış damarları kana dolup” ifadesi tasavvuf geleneğinde şu eğilimle ilişkilendirilebilir: “Bir hadiste geçtiğine göre insanda 360 eklem vardır. Hurufilikte 360 eklem, 6 kere 28 ve 6 kere 32’nin toplamına eşittir. Aynı şekilde insandaki deri, sinir ve damar da 360 adettir [33, s. 295]. Tasavvufta 360 damarın bekçisi olan birer melek bulunduğu inancı vardır” [34, s. 293].

Dili, gönlü sırrı ile zikreder olup,
Üç yüz altmış *damarları kana dolup*,
Yaz kış bülbül gibi feryâd ederek,
Öterek daldan dala konar dostlar [17, s. 191].

Nişânesi odur, onun rengi sarı,
Öyle kişi bu dünyadan olur ayrı.
Mâsivâdan çekip özünü, gönlü aydın,
Marifetler ona; *damarımı satasım* gelir [17, s. 383].

1. 4. 3. Deri – Ten

“İnsan ve hayvan vücudunu kaplayan tüy, kıl veya pulla kaplı tabaka, cilt, ten” [16].

Deri 1, ten ise 21 defa kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet’te, deri kelimesine yer verilse de tasavvufî geleneğin bir yansıması olarak “ten” kelimesinin kullanıldığı hikmetler oldukça fazladır. 108. hikmette geçen “Küllü men aleyhâ fân: Yer üzerinde bulunan her şey fânidir. Rahmân Suresi’nin 55/26 âyeti iktibas edilmiş bununla birlikte kıyametin kopması tasvir edilmiştir. Ayrıca “kabirden yeni deri giydirilmesi” ifadesiyle de Zümer Suresi’nin 68. âyeti iktibas edilmiştir “(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah’ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve

onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar” [35]. Hikmetlerde “ten ve can” kelimelerinin eşdizimli kullanıldığını söylemek mümkündür.

“Küllî men aleyha fan” âyetinde,
Bir Allah’dan başka mahlûk ölür imiş,
İsrâfil Sûr’u alıp üflediğinde,
Kabirden *yeni deri giydirilerek* kopar imiş [17, s. 230].

Bu âlemde rezil olup kan yutmasan,
Şeriatte, tarikatte Pîr tutmasan,
Hakikatte cândan, *tenden* tam *geçmesen*,
Gafletlerden seni ne diye ayrı eylesin? [17, s. 275]

SONUÇ

Dil, bir millete ait maddî ve manevî değerlerin tamamı anlamına gelen “kültür”den beslenen bir varlıktır. Dile ait söz varlığının en kolay takip edilebileceği verilerin başında ise edebî eserler gelmektedir. Türkçenin çok anlamlılık niteliğine bağlı olarak ad verme geleneği içerisinde yer alan organ adları yazarlar, şairler kısacası sanatçılar tarafından bu anlam zenginliği yönüyle eserlerde çeşitli metaforlar, eşdizimli yapılar ve özellikle de deyimler etrafında kullanılan sözcükler olmuştur. Bu kapsamda değerlendirilebilecek bir eser olan “*Dîvân-ı Hikmet*” merkezli çalışmadan elde ettiğimiz sonuçlar şunlardır:

1. Çalışmada “Baş Kısımındaki Organlar” ana başlığı altında on iki farklı organ türünde yedi yüz seksen beş adet, “Beden Kısımındaki Organlar” ana başlığı altında on farklı organ türünde üç yüz yetmiş iki adet, “İç Organlar” ana başlığı altında üç farklı organ türünde altmış yedi adet ve “Genel Organlar” ana başlığı altında üç farklı organ türünde otuz sekiz adet olmak üzere toplamda bin yüz altmış iki adet organ adı tespit ve tasnif edilmiştir.

2. Eserden tespit edilen organ adları arasında en çok kullanılan organ adı üç yüz otuz iki kez ile “göz” dür. Tasavvuf geleneğiyle icra edilmiş bir eser olan *Dîvân-ı Hikmet*’te göz kelimesinin bu kadar çok kullanılması tesadüf değildir. Çünkü tasavvufta, mutasavvıf için göz madde âleminden mana âlemine geçişi sağlayan bir simgedir.

3. Çalışmada tespit ettiğimiz bir husus da Ahmed Yesevî'nin hikmetleri yazılırken çok köklü bir Kur'ân-ı Kerîm ve vahiy bilgisine haiz olduğudur. Bunun bir sonucu olarak eserde yer alan organ adları, pek çok kez âyet ve hadislere iktibasla kullanılmıştır.

4. Eserde geçen organ adlarının büyük ölçüde “aşağı yönelimli metafor” kullanımıyla oluşturuldukları görülmektedir.

5. Hikmetlerde geçen organ adlarının kullanımında “yakın anlamlılık” etrafında oluşturulmuş eşdizimli yapıların da olduğu tespit edilmiştir. Örneğin: ten ve can.

6. Tespit ettiğimiz dikkate değer bir diğer husus ise organ adlarının bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan deyimlerin bire bir biçimleriyle ya da benzer biçimlerde çokça kullanılmasıdır. Bununla birlikte eserde organ adlarına, yeni deyim biçimleri kabul edilebilecek kullanımlarda da yer verilmiştir. Bu durum dilin somutlaştırma yöneliminin kuvvetli bir göstergesidir.

7. Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren takip edilebilen organ adları, dildeki deyimlerin üretilmesinde kurucu görevi üstelenmiştir. Bu duruma *Dîvân-ı Hikmet*'te organ adlarının kullanımıyla oluşturulmuş deyim niteliği gösterdiği söylenebilecek yapılarda da görülmektedir. Örneğin: boyun çevirmek, kol kavuşturmak...

8. Eserde görülen baş-kafa, göğüs-sine, kalp-yürek gibi ikili kullanımlar, Türk dilinin temel sözcükler açısından da ne kadar çeşitli bir anlam zenginliğine sahip olduğunun göstergesidir.

Kaynakça

1. Aksan, D. Türkçenin sözcük varlığı. –Ankara: Engin Yayınevi. 1999.
2. Doerfer, G. “Temel sözcükler ve Altay tilleri sorunu”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 28-29 (1980-1981), 1–16.
3. Hüseyinova, A. Organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin karşılaştırılması (Azerbaycan-Özbek ve Türkiye Türkçesi). Yüksek lisans tezi, –İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2014.
4. Aydemir, A. “Dîvanü Lûgati't-Türk'te insan vücuduna ait sözcükler”. International Journal of Language Academy, 2014. 2/4, 412–444.
5. Büyükyıldırım, A. “Âşık Paşa'nın Garîbnâme'sinde insan bedeniyle ilgili benzetmeler”. Turkish Studies, 2009. 4/2, 167–187.
6. Çakmak, C. “Dîvânü Lugâti't- Türk'te vücut ve organ adları”. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015. 8/41, 135–143.

7. Durmaz Kuybu, E. “Bir dizin denemesi: Lehçetü’l Lügat’te geçen organ ve hastalık adları”. Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 2019. 1/1, 67–79.
8. Görmüş, Y. “Garibnâme’de yüz, beñiz, rûy sözcüklerinin eşdizimlilikleri”. Gazi Türkiyat, 2021. 28, 45–57.
9. Gümüřatam, G. “Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Tertib-i Mu’alece’deki organ adlı tıp terimleri”. Belleten, 2009. I, 25–49.
10. Gürkan, D. Ö. “Kıyas-ı Enbiya’da ‘Gönül’ sözcüğüyle kurulan deyimlerin organ adları temelinde çağrışımsal anlamı”. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2017. 26, 223–238.
11. Güven, M. “Kitâbu’l-Mühimmat Fi’t-Tıb’daki türkçe organ adları”. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2008. 23, 112-135.
12. Poyraz, E. “Codex Cumanicus’ta organ ve vücut salgıları adları”. Turkophone, 2020. 7/3, 18-33.
13. Tokay, Y. “Hüsrev ü Şîrîn’de organ adlarıyla kurulmuş deyimler”. International Journal of Language Academy, 2018. 6/3, 304–330.
14. Görmüş, Y. “Organ adları üzerine yapılan çalışmalar hakkında bir kaynakça denemesi”. TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 2021. 9, 285–301.
15. Lakoff, G. ve Johnsen M. Metaphors we live by. London: The university of Chicago press. 2003.
16. <https://sozluk.gov.tr/>
17. Tatcı, M. (Ed.), Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. 2017.
18. Öztoprak, N. “Dîvân şiiirinde güzelin saç rengi”. Saç Kitabı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004. 240–261.
19. Akarınar, R. B. “Sûfî kültüründe sembollerin yeri ve önemi hakkında bir deneme”, Türkbilig. 2004/7: 3–19.
20. Gündoğdu, A. E. “Eşdizimlilik görünümleri dilde bilişsel yapılanmaya ilişkin ne söyler? Türkçede ‘aşk, sevgi, sevdâ’ sözcüklerinin derlem temelli incelenmesi”. Söylem Filoloji Dergisi, 2019. 4, 455–469.
21. Gürer, B. “Ahmed Yesevî’nin Dîvân-ı Hikmet’i ekseninde tasavvufî düşüncede İlahî aşk”. Bilig, 2017. 80, 17–41.
22. Tosun, N. “Tasavvuf Kültüründe Meyve”, Tasavvuf, 2004. 13, 289–300.
23. Ocak, A. Y. Osmanlı toplumunda tasavvuf ve sufiler. Ankara: TTK Yayınları. 2004.
24. Aydoğan, H. A. Türk halk inanış ve uygulamalarında el sembolü. Doktora tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
25. Uludağ, S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. 2005.
26. <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/yasin-suresi-36/ayet-65/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>
27. Yılmaz, K. “Organ adlarının nesnelere aktarılmasında dil-zihin ilişkisi”. Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 2011. 6/2, 1083–1092.
28. Algar, H. “Şed”. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi. 2010. 38: 405–406.

29. Balcı, İ. “Şakı Sadr hadisesine dair rivayetlerin kritiği”. İstem, 2013. 11/21, 11–38.
30. Erginli, Z. Metinlerle tasavvuf terimleri sözlüğü. İstanbul: Kalem Yayınevi. 2006.
31. İlhan, M. Türkçe organ adlarının yönelim metaforları açısından incelenmesi. Yüksek lisans tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
32. Eren, H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basım Evi. 1999.
33. Usluer, F. Hurufilik. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. 2009.
34. Babacan, V. “Yûnus Emre metinlerinde sayılar”. TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 2018. 6/1-5, 270–304.
35. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmer-suresi/4126/68-ayet-tefsiri>

Аңдатпа

Адамдар өздерінің саналарында қалыптасқан қабылдау және қабылдамау сезімін білдіру үшін тілдесудің ортақ белгісі болып табылатын бір-біріне түсінікті терминдерді қолданды. Осылайша, олар өздері достық қарым-қатынас құру арқылы оңай түсінсе алды. Бұл жетістік адам өмірінде ұзаққа созылды және ілімдер сол қалпында қоғамға мұра болып сақталып қалды. Адамдардың өз ойларымен бөліскенде ең маңызды құралы болып табылатын ұқсастықтың денеде көрініс табуы екені сөзсіз шындық. Бұл адамдардың денелерінің көрінісі болып табылатын және есімдерді жасайтын ойларымен алмасудың маңызды құралдарын жасайтындығы сөзсіз. Адам алдымен денесін түсініп, атын атап, әлеуметтік өмір сүре бастады деп айтуға болады. Себебі, қалыптасу барысында адамға берілген сый - ол денесі. Ол күнделікті өмірдің бір бөлігі және қалыптастырушы болғандықтан, дене элементін санада қалыптастыру процесінде мүше атауларының ықпалы бар. XII ғасырда Түркістан аймағында түркілер арасында елеулі ықпалға ие болған, оларға ислам мен сопылық қағидаларын түсінікті тілмен жеткізген Ахмет Ясауидің «Диуани Хикметі» тіл, сөздік және мазмұны жағынан өте маңызды, бай материалға ие. Зерттеуімізде «Диуани Хикмет» шығармасында орын алған дене мүше атауларын анықтау арқылы өмірдің мән-мағынасы мен ат қою дәстүрі тұрғысынан қарастырылған.

Кілт сөздер: Диуани Хикмет, атау, мүше аты, ат қою, сопылық, дәстүр
(**Мерве ЙОРЫЛМАЗ КАХВЕ. «ДИУАНИ ХИКМЕТТЕГІ» ОРГАН АТАУЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫНА БАҒА БЕРУ**)

Аннотация

Люди всегда предпочитали быть понятыми и поэтому использовали термины, которые являются общими и для их собеседников, чтобы выразить то, что они сформировали в своем сознании. Таким образом, им удавалось просто выражать себя, а также сопереживать. Этот успех длился дольше, чем человеческая жизнь, и созданные таким образом учения передавались обществам по наследству. Неизбежным фактом является то, что сравнения и наименования они приписывают отражениям своего тела, которые являются их наиболее важными средствами для передачи своих мыслей. Можно сказать, что люди впервые начали вести социальную жизнь, придав значение своему телу и дав названия ему. Потому что первым подарком, преподнесенным человеку, было его тело. Поскольку это является частью повседневной жизни, названия органов имеют неоспоримое значение в процессе формирования элементов тела в сознании. Труд Ахмеда Ясави «Диван-и Хикмет», который в XII веке оказал большое влияние среди тюрков на территории Туркестана и разъяснил им на простом языке принципы ислама и суфизма, имеет очень важный материал с точки зрения языка и лексики, а также с точки зрения содержания. В нашем исследовании мы попытались сделать выводы о традиции осмысления жизни и именования путем определения названий органов в хикметах из «Диван-и Хикмета».

Ключевые слова: Диван-и Хикмет, ономазиология, название органа, именование, суфизм, традиция

(Мерве ЙОРЫЛМАЗ КАХВЕ. ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЗВАНИЙ ОРГАНОВ В «ДИВАН-И ХИКМЕТЕ»)

Elifnur YILDIZ YALÇINDAĞ

Öğr. Gör. Dr. Kırklareli Üniversitesi, Rektörlük/TÖMER, Kırklareli/Türkiye
(elifnuryldz023@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0003-3463-2500>

ÜSKÜP TÜRK AĞIZLARINDA CÜMLE BİLGİSİ^{*1}

Özet

Kuzey Makedonya'nın başkenti olan Üsküp, farklı etnik grupların yaşadığı bir bölgede bulunmaktadır. Üsküp'te Türkler, Slav dillerini konuşan (yetişkin) Türk toplulukları, Makedonlar, Arnavutlar, Çingeneler, Ulahlar vb. etnik gruplar yaşamaktadır. Söz konusu etnik grupların konuştuğu diller, Türkçeden etkilendiği gibi Üsküp Türk Ağızları da Makedonca, Sırpça ve Arnavutçadan ses ve şekil bilgisiyle söz dizimi açısından yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Özellikle Balkan Savaşlarından sonra söz konusu etki daha da artmıştır. Çeşitli zorluklar neticesinde meydana gelen göçler sebebiyle bölgede yaşayan Türkler azınlık hâline gelmiştir. Türkçeyi konuşan halkın azınlık olması sebebiyle Türkçe eğitim ve öğretim hakları ellerinden alınmıştır. Azınlık durumunda olan Türk halkı 8. sınıftan sonraki eğitimini Makedonca, Arnavutça, Sırpça eğitim veren okullarda tamamlamıştır. Böylece Türkçenin yanında Makedonca, Sırpça ya da Arnavutça dillerinin en az birini ya da ikisini öğrenmiştir. Bunun neticesinde iki veya çok dillilik meydana gelmiştir. Söz konusu durum da Üsküp Türk Ağızlarını, Balkan dillerine yaklaştırırken, ölçünlü Türkçeyle Anadolu Ağızlarından uzaklaştırmaktadır. Makalemizde Üsküp Türk Ağızları cümle bilgisi yönünden ele alınıp örnekler üzerinden detaylı bir inceleme yapılmıştır. Ayrıca Üsküp Türk Ağızlarının ölçünlü Türkçeden farklı olarak Makedonca, Arnavutça ve Sırpçadan etkilendiği söz dizimi unsurlarından bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Üsküp Türk Ağızları, Söz Dizimi, Makedonca, Arnavutça, Sırpça

* Geliş Tarihi: 31 Ağustos 2022 – Kabul Tarihi: 20 Eylül 2022

Date of Arrival: 31 August 2022 – Date of Acceptance: 20 September 2022

Келген күні: 31 тамыз 2022 ж. – Қабылданған күні: 20 қыркүйек 2022 ж.

Поступило в редакцию: 31 августа 2022 г. – Принято в номер: 20 сентябрь 2022 г.

¹Makalemiz, 27.01.2022 tarihinde savunmuş olduğumuz Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük) isimli çalışmamızdan istifade edilerek üretilmiştir.

Elifnur YILDIZ YALÇINDAĞ

Lecturer Dr. Kırklareli University, Rectorate/TÖMER, Kırklareli/Turkey
(elifnuryldz023@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0003-3463-2500>

SYNTAX IN SKOPJE TURKISH DIALECTS¹

Abstract

Skopje, the capital of North Macedonia, is located in a region where different ethnic groups live. In Skopje, Macedonians, Albanians, Gypsies, Vlachs, Turks and Turkish communities whose adults speak Slavic languages live. The languages spoken by these ethnic groups were influenced by Turkish, and Skopje Turkish Dialects were heavily influenced by Macedonian, Serbian and Albanian in terms of phonetics and morphology, as well as syntax. Especially after the Balkan Wars, the mentioned effect increased even more. Due to the migrations that occurred as a result of various difficulties, the Turks living in the region became a minority. Due to the minority of the Turkish-speaking people, their Turkish education and training rights were taken away from them. Turkish people, who are a minority in the region, completed their education after the 8th grade in schools that provide education in Macedonian, Albanian and Serbian. Thus, besides Turkish, they learned at least one or more languages like Macedonian, Serbian or Albanian. As a result, bilingualism or multilingualism has emerged. In this case, while bringing Skopje Turkish Dialects closer to Balkan languages, it moves them away from Anatolian Dialects with standard Turkish. Skopje Turkish Dialects were handled in terms of syntax and a detailed analysis was made through examples. In addition, syntax elements that Skopje Turkish Dialects are influenced by Macedonian, Albanian and Serbian, unlike standard Turkish, are mentioned.

Keywords: Skopje Turkish Dialects, Syntax, Macedonian, Albanian, Serbian

Giriş

Balkanlarda Türk varlığı, Hun Türklerinin 4. yüzyılda bölgeye gelmesiyle başlamıştır. Hun Türklerinin varlığından sonra Balkanlara Avarlar, Peçenekler, Bulgarlar, Kıpçaklar yerleşmiş, bunun neticesinde bölgedeki Türk dili, kültürü, gelenek-görenekleri, sosyal yapısı vd. unsurların tohumları atılmıştır [1, s. 4]. Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyıldan itibaren söz konusu bölgede hâkimiyet kurmasıyla Anadolu coğrafyasından gelen Türkler, Balkan coğrafyasına yerleştirilmiştir. Hun Türklerinin

¹Our article was produced by making use of our study named Skopje Center and Surrounding Turkish Dialects (Review-Texts-Dictionary), which we defended on 27.01.2022.

bölgeye gelmesiyle filizlenen Türk dili ve kültürü Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetiyle de burada yer edinmiş, etkinliğini bölgedeki diğer etnik grupların üzerinde de yoğun bir şekilde arttırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasındaki egemenliğiyle birlikte bölgede iskân politikası uygulanmıştır. İskân politikası neticesinde Anadolu'da yaşayan Türkler, Balkanlarda farklı farklı bölgelere yerleştirilmiş, bölgede Türk kültürü, dili, dinî yaşam ve mimarisini yansıtmak amacıyla birçok imar gerçekleştirilmiştir. Özellikle Türk dilinin yaygınlaşması için birçok medrese açılmıştır [2, s. 291]. Bu süreçte Türk dili ve kültürü bölgede etkin hâle gelmiştir. Balkanlarda Arnavut, Sırp, Makedon vb. etnik grupların Türk diliyle aynı ortamda varlığını sürdürmesi iki veya üç dilliliği beraberinde getirmiştir. Arnavutça, Sırpça, Makedonca, Bulgarca vb. diller Türkçeden büyük oranda etkilenirken, Türkçe de bahsi geçen dillerden ses ve şekil bilgisiyle söz dizimi açısından etkilenmiştir.

Sırp, Makedon ve Arnavut dillerinin Batı Rumeli Ağızlarına etkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun 20. yüzyılın başında Balkanlardan çekilmesiyle artmıştır. Türkçe, resmî işlemlerden başlayarak sosyal ve kültürel hayatın içinde yerini büyük oranda Sırpça, Makedonca ve Arnavutçaya bırakmıştır [3, s. 467]. Türkçe Balkanlarda 1912'den bugüne dek bölge dillerinin etkisi altında gelişimini ve değişimini devam ettirmektedir.

Türkçenin bölgede zamanla etkisini kaybetmesinin bir diğer sebebi, Balkan Savaşlarından itibaren günümüze kadar dalga dalga gerçekleşen göçlerdir. Bölgede Müslüman halka, özellikle de Türklere yapılan baskı sebebiyle Türkiye'ye akın akın göçler yapılmıştır [4, s. 151–184]. Batı Rumeli bölgesinde azınlık olarak kalan Türk halkı dil, din, ekonomik, eğitim, siyasî, sosyal haklar vb. yönlerden birçok mağduriyet yaşamıştır. Bu bölgede yaşayan halkın Türkçe eğitim hakları elinden alınmış; Arnavutça, Makedonca, Sırpça eğitim veren okullara gitmesi mecburi hâle getirilmiştir [5, s. 39–52]. Söz konusu okullarda eğitim alan Türk halkı, Türkçenin yanında Makedonca, Arnavutça ve Sırpçayı da öğrenmek zorunda kalmıştır. Böylece bölgede iki veya çok dillilik meydana gelmiştir. Bölgede Türkçe konuşan halk zamanla, Arnavutça, Makedonca ve Sırpçadan etkilenmiştir. Üsküp Türk Ağızlarının ses ve şekil bilgisiyle söz diziminde bu etki kendini göstermektedir. Söz konusu durum; bahsi geçen ağızları, Balkan dillerine yaklaştıran, ölçünlü Türkçeyle Anadolu ağızlarından uzaklaştırmaktadır.

Batı Rumeli Ağızları grubunda yer alan Üsküp Türk Ağızları, farklı etnik grupların yoğun olarak bulunduğu bir bölge içerisinde konuşulmaktadır. Bu etnik olarak farklılık gösteren grupların içerisinde Makedon, Türk, Arnavut, Slav dillerini konuşan (yetişkin) Türk toplulukları, Sırp, Boşnak, Çingene, Ulah vd. bulunmaktadır. Söz konusu diller, Türkçeden etkilendiği gibi Üsküp Türk Ağızları da özellikle Makedonca, Sırpça ve Arnavutçanın etkisi altında kalmıştır. Bahsi geçen etki ses bilgisi, şekil bilgisi ve özellikle de söz diziminde kendini göstermektedir.

Üsküp Türk Ağızlarının söz konusu Hint-Avrupa dilleriyle etkileşim içine girmesi neticesinde söz diziminde meydana gelen en büyük değişiklik, ölçünlü Türkçedeki kurallı cümle yapısı yerine, devrik cümle kullanımının büyük oranda tercih edilmesidir.

Türkçe; Arnavutça veya bölgedeki Slav dillerinin cümle yapısına uygun, konuşabilmeye elverişli bir cümle yapısına sahiptir. Türkçede cümle unsurlarının kolayca farklı yerlere taşınabilmesi ve söz konusu cümleler kurulduğunda anlam kaybının hissedilmemesi veya anlama konusunda ciddi bir problemin ortaya çıkmaması, bölge ağızlarında devrik cümlelerin yaygın bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır. Türk dışı etnik gruplar Türkçe üzerinde meydana getirdikleri bu farklı kullanım, zamanla Türkler tarafından da benimsenmiş ve Rumeli ağızlarında hissedilir oranda bir devrik cümle hâkimiyeti ortaya çıkmıştır. Günümüz Türkçesinde 1980'lere kadar etkili bir moda olarak edebiyatımıza hâkim olan devrik cümle yüzyılın başında Rumeli'den göçenlerin başlattığı bir ifade tarzı olarak karşımıza çıkmıştır [6, s. 55]. Yüklemin cümle başına veya ortasına kaydırıldığı, ölçünlü Türkçe ile Anadolu ağızlarıyla mukayese edilemeyecek derecede fazla olan devrik cümleleri, Doğu Trakya'dan başlayarak Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya ve Kosova olmak üzere bütün Rumeli Türk ağızlarında yoğun olarak görmektediriz [7, s. 245].

Makalemizde, 27.01.2022 tarihinde savunmuş olduğumuz Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük) isimli doktora tezi çalışmamızdan istifade ederek Üsküp Türk Ağızlarının cümle bilgisi; yapılarına göre, yüklem türüne ve anlamına göre cümleler, soru cümlesi ve yüklem yerine göre cümleler başlıkları altında ele alınmış ve örnekler üzerinden detaylı bir inceleme yapılmıştır. Sonrasında Üsküp Türk Ağızlarının ölçünlü Türkçeden farklı olarak Makedonca, Arnavutça ve

Sırpçadan etkilendiği bazı söz dizimi unsurlarından bahsedilmiştir ve söz konusu tezden örnekler alınarak konunun içeriği tanıklanmıştır. Bahsi geçen söz dizimi unsurlarının tespit edildiği örnekler Makedonca ve Arnavutçadaki karşılıklarıyla verilmiştir. Böylece Üsküp Türk Ağızlarının söz diziminde temas neticesinde meydana gelen değişimler her iki dilde de tanıklanmıştır. Sonuç bölümünde özellikle Üsküp Türk Ağızlarının Hint-Avrupa dillerinden etkilendiği söz dizimi unsurları vurgulanmıştır. Makalemizin amacı Üsküp Türk Ağızlarının cümle bilgisi özelliklerini açıklamalarla ve örneklerle birlikte ortaya koymak, söz konusu ağızların ölçünlü Türkçeden ayrılan yönlerini sebepleriyle birlikte ifade etmektir. Böylece Arnavutça ve Slav dillerinin Batı Rumeli Ağızlarından olan Üsküp Türk Ağızlarının söz dizimine olan etkisi gözler önüne serilecektir.

Üsküp Türk Ağızlarında Cümle Bilgisi

Üsküp Türk Ağızları söz dizimi açısından Sırpça, Makedonca ve Arnavutça dillerinin etkisi altına girmiştir. Bunun neticesinde söz konusu ağızlarda ölçünlü Türkçeden ayrılan bazı kullanımlar meydana gelmiştir. Bu farklılıkların en çok göze çarpanı devrik cümle meselesidir. Ölçünlü Türkçede özne+tümleç+yüklem dizilimi söz konusuyken; Üsküp Türk Ağızlarında genellikle özne+yüklem+tümleç dizilimi söz konusudur. Bunun yanında ölçünlü Türkçede yan cümleleri meydana getiren filimsiler kullanırken, Üsküp Türk ağızlarında filimsilerin yerine sıklıkla zarflar ve edatlar kullanılmaktadır.

1. Yapılarına Göre Cümleler

Yapılarına göre cümleler, yüklemının bir ya da birden fazla olmasıyla birbirinden ayrılmaktadır. Yapılarına göre cümleler yüklem sayısına göre basit ve birleşik cümle olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

1.1.Basit Cümle

Basit cümle, bünyesinde isim ya da fiil soylu tek yüklem bulunduran cümlelerdir. Basit cümle, söz ve söz öbekleriyle meydana gelmektedir. Basit cümle içerisinde yüklem dışında birçok söz ve söz öbeği barındırabilir. Cümlede tek yüklem varsa bahsi geçen söz ve söz öbeklerinin sayısı önemli değildir. Bu cümleler yine de basit cümlelerdir [8, s. 230]. Batı Rumeli Ağızlarından biri olan Üsküp Türk Ağızlarında basit cümleler, birleşik

cümlelere göre daha az görülmektedir. Üsküp Türk Ağzlarında tespit edilen basit cümle örnekleri aşağıda verilmiştir.

şimdi kınaç oliylar gençlar “Şimdi gençler seviniyorlar.” VII-136 [9].

ben sekiz yaş getirmiş baba bizi burda gitmek için türkiyeye “Ben sekiz yaşındayken babam Türkiye’ye gitmek için bizi buraya getirmiş.” XI-5

yannız o zamanlar otuz sekiz sene önce yok jdi “Yalnız o zamanlar, otuz sekiz sene önce yoktu.” XXII-42

büle değirmenimim var jmiştir evde “Evde böyle değirmenimiz varmış.” XXXV-141

çok dā peşin dā güzel jdi. “Önceden çok daha güzeldi.” XXXVIII-15

bezleri, eşyasi kırk güne kadar birağılmasın iç dışarda “Bezleri, eşyaları kırk güne kadar hiç dışarıda bırakılmasın” XLIV-65

1.2. Birleşik Cümle

Birleşik cümle, bünyesinde birden fazla yüklem bulundurmaktadır. Birleşik cümleler, bir ana cümle ve bu ana cümleyi tamamlayan yardımcı cümle veya cümlelerden meydana gelmektedir. Bahsi geçen cümle, birden fazla basit cümleyle kurulmaktadır. Söz konusu cümlelerde yardımcı cümleler, ana cümlelerin öznesi, nesnesi veya zarfı olarak görevlendirilmektedir [10, s. 513]. Üsküp Türk Ağzlarında birleşik cümleleri meydana getiren yardımcı cümleler yerine birçok kural dışı unsur kullanılmaktadır. Cümleler birbirine çoğunlukla edatlarla bağlanmaktadır. Bununla birlikte Türkçede çok kullanılan söz öbekleriyle kurulan bağlı cümleler Üsküp Türk Ağzlarında sıklıkla görülmektedir. Söz konusu kullanımlar Arnavutça ve Slav dillerindeki cümle oluşumunun etkisiyle meydana gelmektedir.

1.2.1. Şartlı Birleşik Cümle

Şartlı birleşik cümlede şart cümlesi genellikle ana cümle yüklemının zarfı olarak kullanılmaktadır ve cümlenin başında ya da içinde bulunur [10, s. 514]. Üsküp Türk Ağzlarında şartlı birleşik cümle kullanımı yaygın değildir.

koysaydım cebime ben hayatımı torunlarım da yaşayacaktı çok
“Cebime koysaydım ben de hayatımı yaşayacaktım torunlarım da
hayatlarını çok yaşayacaktı.” II-503

üyle şeylerde karşı durursa tabi devlet zeval verir “Öyle şeylerde
karşı durursa devlet yok olur.” VI-29

1.2.2. Ki’li Birleşik Cümle

Ki’li birleşik cümle, Türkçenin söz dizimi yapısına aykırı olan bir
kullanımdır. Bu cümlelerde yardımcı cümle, ana cümleden sonra
gelmektedir. Bahsi geçen kullanım Türkçeye komşu dillerden geçmiştir.
Eski Türkçede “kim” soru zamirinin, bağlama zamiri işlevinde de
kullanıldığı tarihî metinlerde görülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde
“ki” bağlama edatı biçiminde kullanılmaktadır. Üsküp Türk Ağzlarında
ki’li birleşik cümle örnekleri sıklıkla görülmektedir.

oni biliym **ki** çocuğunu aldılar “Onu biliyorum ki çocuğunu aldılar.”
XXIV-78

a ben bilmedim **ki** soracanız böyle şeyleri ”A ben bilmedim ki böyle
şeyleri soracaksınız” XXIV-22

ben bıraktım sonunda **ki** dā evel çıkam “Ben sonuna bıraktım ki daha
önce çıkayım.” XXIX-19

kime gidecen **ki** orda bilmeym “Orada kime gideceksin ki
bilmiyorum.” XXXIV-63

deylim **ki** temelden de var jmiştir arasta cāmii çarşıda “Diyelim ki
Arasta Camii temelden de çarşıda vardır.” XLII-37

1.3. Bağlı Cümle

Ölçünlü Türkçede “ve”, “ama”, “eğer”, “madem”, “çünkü” vb.
bağlama edatlarıyla birbirine bağlanan cümleler, bağlı cümleler olarak kabul
edilmektedir. Üsküp Türk Ağzlarında da söz konusu bağlama edatlarıyla
kurulan cümleler vardır.

bebeği güzel sarardılar **ve** büyük sofralar var jdi “Bebeği güzel
sararlardı ve büyük sofralar vardı.” XXVI-17

yazarken yazay, ağlay **ve** yazay “Yazarken yazıyor, ağlıyor ve
yazıyor.” LX-52

oni ben bilemeym **ama** deylar ki on yedi sene çalışmış “Onu ben
bilemiyorum ama on yedi sene çalışmış diyorlar.” LX-34

astane e siz biliysınız **ama** bu tarafta dā islā imiş, dā temizdir
“Hastaneyi siz biliyorsunuz ama daha ıslahmış, daha temizdir.” LIX-16

madem okumadım okul bare gidem bir zanat alıym. “Madem okul
okumadım bari gideyim bir meslek alayım.” VII-114

ben burda kılmışım **çünkü** okulumuz imiştir orda “Ben burada
kalmışım, çünkü okulumuz oradadır.” II-113

onlar beni çağırıldılar abilarıma giderdim, **çünkü** ben en küçüğüm
“Onlar beni çağırıldılar, abilerime giderdim; çünkü ben en küçüğüm.” XIX-
14

Yukarıda bahsi geçen bağlama edatlarının yanında Arnavutçadan
alınan “se” bağlama edatı ve Sırçadan alınan “a” bağlama edatıyla kurulan
bağlı cümleler de bahsi geçen ağızlarda tespit edilmiştir.

1.3.1. “se” Cümle Başı Edatıyla Kurulan Cümleler

Arnavutçadan ödünçleme olarak alınan “se” cümle başı edatı “zira”,
“çünkü”, “yoksa”, “ki” anlamlarında kullanılmaktadır. Söz konusu cümle
başı edatı birleşik cümlelerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

onlari ben alamam çok **se** yoktur vaktim “Ben onları çok alamam,
çünkü vaktim yoktur.” VII-31 “*Arn.* Unë nuk mund t’i mar ato sepse nuk
kam kohë”

kız istemē biraZ var jdi problem **se** benim sefte burda açık gelin “Kız
istemede biraz problem vardı çünkü buradaki ilk açık gelin benim.” VIII-3
“*Arn.* Në kerkimin e vajzes kishte pak problem sepse isha e vetmja nuse qe
isha e hapur.”

reçel kullanmam **se** biraz var jmiş şekerim “Reçel kullanmam çünkü
biraz şekerim vardır.” VIII-64 “*Arn.* Nuk përdori reçel, sepse e kam
sheqerin”

yo yok **se** ölümde ne araysın dedi “Yok yok ki ölümde ne arıyorsun
dedi.” L-176 “*Arn.* Jo qfar kerkon ne vdekjen time”

1.3.2. “a” Edatıyla Kurulan Cümleler

Sırçadan alınan “a” bağlama edatı; “ve” sıralama edatıyla “fakat”, “ama”
cümle başı edatlarının işleviyle kullanılmaktadır. Batı Rumeli Ağızlarından
biri olan Üsküp Türk Ağızlarında da bahsi geçen edat ile kurulan bağlı
cümleler tespit edilmiştir.

mori aliylar çocuklari a gideylar haydi “Mori çocukları alıyorlar ve haydi gidiyorlar.” IV-81 “*Srp.* kupu mori decu, a i hajde idu”

yok burda yok a üskübi bilmeym “Yok, burada yok; ama Üsküp’ü bilmiyorum.” IV-125 “*Srp.* yok yok evo a ja ne znam Skoplje”

ē bu tarafta bi ev vardı yedi yüz metra a buni sattık türküyā “E bu tarafta yedi yüz metre bir ev vardı fakat bunu sattık, Türkiye’ye gittik.” XII-36 “*Srp.* e ovde u ovu stranu je bila kuća za sedamsto metarak a i to su prodali i otišao smo u Tursku”

yapaydık bir anğı iş a dā azırlaydık iftari “Herhangi bir iş yapardık, iftari hazırlardık.” XVII-76 “*Srp.* bavili smo se kakvim poslom a spremali smo iftar”

oni bilmeym ben a babam süylerdi buni “Ben onu bilmiyorum ama bunu babam söylerdi.” XXIV-187 “*Srp.* Ja to ne znam, ja a sam otac mi tako govorio”

o görmüş a ben görmedim onu “O görmüş ama ben onu görmedim.” XXXI-126 “*Srp.* on je to video ali a ja nisam video”

2. Yüklemin Türüne ve Anlamına Göre Cümleler

Yüklemin türüne göre cümleler isim ya da fiil cümlesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Yüklemin anlamına göre cümleler, olumlu veya olumsuz cümlelerdir.

2.1. Fiil Cümlesi

Fiil cümlesi, yüklemi çekimli bir fiil ya da birleşik fiil olan cümlelerdir. Üsküp Türk Ağzlarında tüm zamanlarda çekimlenmiş yüklemler bulunmaktadır. Kiplerden emir ve istek kipi bazı şahıslarda birbirinin yerine kullanılmaktadır. Gereklilik kipi ise olumlu ifadelerde fiillere istek kipli çekiminden önce “lâzım” kelimesi getirilir. Olumsuz ifadelerde fiilin istek kipli çekiminden önce “lâzım” kelimesi ve “değil” edatı getirilmektedir. Suzan Canhası’ye göre söz konusu kullanım Arnavutça ve Slav dillerinde gereklik kipin olmaması, Kosova ve Makedonya Türk Ağzlarında da kullanılmamasına neden olmuştur. Arnavutçada ve Sırpçada gereklik anlamı yardımcı bir öge ile (duhet-Ar.,treba-Sr.) yapılır. Kosova ve Makedonya Türkleri de bu dillerden etkilenecek gereklik kipinde “lâzım” sözcüğünü kullanmaktadır [11, s. 211].

2.1.1. Olumlu Fiil Cümlesi

vallā çok güzel **geçinmişim** askerlikte “Vallahi askerlikte çok güzel geçinmişim.” XXV-25

o zaman dört sene **okuyduk** “O zaman dört sene okuyorduk” XXVII-5

şimdi er sene kızıma **giderim** “Şimdi her sene kızıma giderim.” XLV-135

bu tarafını bostan **ekecem** “Bu tarafını bostan ekeceğim.” LX-110

elli beşinde **gittiler** onlar “Onlar elli beşte gittiler.” LXIX-18

lâzım yakasın ateş “Ateş yakmalısın” XVII-106

burdan sonra **gitsinler** türkiyē “Buradan sonra Türkiye’ye gitsinler” XXIX-64

akşamüsti **gelsanız**. “Akşamüstü gelseniz.” XXXIV-68

2.1.2. Olumsuz Fiil Cümlesi

{-mA-} ile Yapılanlar

ben **çıkmaym** çarşıya şimdi iç “Ben şimdi çarşıya hiç çıkmıyorum.” XXII-70

beş sene **gitmedim** babama şâmisiz “Ben beş sene babama başörtüsüz gitmedim.” XXIV-118

makedonlar **bırakmamışlar** “Makedonlar bırakmamışlar.” L-151

ama eğer yoksa **göstermezsin** “Ama eğer yoksa göstermezsin.”

XXVI-113

gitmeycen yılda bir sefer.”Yılda bir sefer gitmeyeceksin.” II-85

vallā **güstermesin** “Vallahi göstermesin.” XXXI-119

yemeyesin bu çocuğumi. “Bu çocuğumu yemeyesin.” XLIV-84

lâzım dokunmasın iç. “Hiç dokunmamalı.” XLV-247

“ne/ni.....ne/ni” ile Yapılanlar

Üsküp Türk Ağızlarında olumsuzluk “ne/ni.....ne/ni” bağlama edatıyla da karşılanmaktadır. Bir örnekte bu bağlama edatının yanında kullanılan fiiller olumsuzdur. Söz konusu kullanım bireysel söylem neticesinde gerçekleşmiştir.

ni köpüğünü çıkar **ni** bir şey karıştır. “Ne köpüğünü çıkar ne bir şey karıştır.” XXXV-64

şeyden **ne** çalışmaylar **ne** işlemeyle. “Ne çalışıyorlar ne işliyorlar.” XXXIV-41

epten **ni** olmuş **ni** olmamış “Hepten ne olmuş ne olmamış.” XXXV-74

ni ses duyulmaz jmiş **ni** gürsün demiş “Ne ses duyulmazmış ne gürsün demiş.” XXXV-92

2.2. İsim Cümlesi

İsim cümlesi yüklemi isim soylu olan bir sözcüğün cevherî fiil ile çekimlenmesiyle meydana gelmektedir. Üsküp Türk Ağızlarında isim cümlelerinde cevherî fiil genellikle ekleşmemiş hâliyle görülmektedir.

2.2.1. Olumlu İsim Cümlesi

Üsküp Türk Ağızlarında ek fiilin geniş zaman çekiminde “i-” fiili sıfır biçimbirim şeklinde görülürken; ek fiilin bilinen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman çekimlerinde ise “i-” fiili ekleşmemiş biçimiyle görülmektedir [9]. Ek fiilin geniş zaman teklik üçüncü şahıs çekimi ölçünlü Türkçede olduğu gibi sıfır biçimbirim şeklinde görülmektedir.

vallā ayatımda ben çok **mutluyum** geçmişimi “Vallahi ben hayatımdan, geçmişimden çok mutluyum.” XXVII-170

sen **mağsumsun**. “Sen küçüksün.” XLVI-268

te şimdi **yoğtur** vellā otus tane cāmi. “Te şimdi otuz tane cāmi yoktur.” II-176

şimdi ama ne kâ **güzel**. “Ama şimdi ne kadar güzel” IV-149

ben da küçük **jdım**. “Ben de küçüktüm.” XXXV-269

pa genç **jdıq** o zaman. “Pa o zaman gençtik.” LI-25

on beş ay orda **imişim**. “On beş oradaymışım.” VI-116

yedi familya **imişik** burda depremden evvel. “Depremden önce burada yedi aileymişiz.” XLIII-55

o kâ zengin **jmişlar** o zaman mullalar. “Mollalar o zaman o kadar zenginmişler.” XLVI-62

diğەر kızım **burda** “Diğەر kızım burada.” XXXIV-54

2.2.2. Olumsuz İsim Cümlesi

“değil ” Edatı ile Yapılanlar

Üsküp Türk Ağzlarında isim cümlelerinin olumsuz çekimi “değil” edatının ek fiille çekimlenmesiyle meydana gelmektedir. Üsküp Türk Ağzlarında isim cümlelerinin olumsuz çekimi genellikle “değil” edatının ses değişimine uğramış hâli “dîl” biçimiyle yapılmaktadır.

lâzım **değildir** be abicım II-276

üle şikembe-i kübradan çıkarmak Áaflen doğru **değildir** “Öyle lafla işkembeyi kübradan çıkarmak doğru değildir.” LXV-15

ā yök ben **dîl jmişim** üle. “Aa yok, ben öyle değilmişim.” VII-121

hem de partide biz **dîl jmişik**. “Hem de biz partide değilmişiz.” VI-24

o zaman **dîl jdi** üle. “O zaman öyle değildi.” III-60

ben **dîl jdım** orda sabāle geldim. “Ben orada değildim, sabahleyin geldim.” XXXI-127

dîl jmişlar büle asta. “Böyle hasta değilmişler.” VII-125

“ne/ni.....ne/ni” ile Yapılanlar

Üsküp Türk Ağzlarında isim cümlelerinin olumsuz çekimi “ne/ni.....ne/ni” bağlama edatıyla da yapılmaktadır.

biS istemeSsık **ne** pare **ne** bi şey. “Biz ne para ne bir şey istemeyiz.” XXXV-126

ni kiliseye **ni** cāmilara içbi yere “Ne kiliselere ne camilere hiçbir yere” XXIX-46

ni ortodox **ni** müsliman dinlerne inanmıyosun iç “Ne Ortodoks ne Müslüman dinlerine hiç inanmıyorsun.” XXIX-46

ni müfti **ni** bizim başbakan deylım arnavut nedir kimse işlemey “Ne müftü ne bizim başbakan diyelim Arnavut kimse çalışmıyor.” XXXVII-53

3. Soru Cümlesi

Üsküp Türk Ağzlarında soru cümleleri, şekil ve zaman eklerinin üzerine {+mi} soru eki ve onun üzerine de şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

orda geçtim **miydım** ben birkaç gün “Ben oradan birkaç gün geçmiş miydim?” XI-27

ben **ē** on iki yaşında geldim türkiyeden anliy **misin** “Ben Türkiye’den on iki yaşında geldim, anlıyor musun?” XIV-34

biliy **misin** nerde şilte yağı “Şilte yağı nerede biliyor musun?” XV-31

siz kullandırıy **misiniz** grayi “Siz fasulyeyi kullanıyor musunuz?” XVII-34

nalın biliy **misiniz** ne demek “Nalın ne demek biliyor musunuz?” XVIII-77

emen **mi** alaysın ses **mi** alay “Hemen mi alıyorsun ses mi alıyor?” XX-1

millet için **mi** din için **mi** çalışmışık? “Millet için mi din için mi çalışmışız?” XX-76

şeker atam **mi** içine çayınızı yoksa kendiniz atacaksınız “Çayınıza şeker atayım mı yoksa kendiniz mi atacaksınız?” XXVI-175

Üsküp Türk Ağzlarında soru cümleleri, soru eklerinin yanında soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları gibi soru kelimeleriyle de oluşturulmaktadır.

kaç küpri oldi? “Kaç köprü oldu?” II-92

hangi kapıya girecek “Hangi kapıya girecek?” XXVI-69

yok dey **niçin** demiy gelin alıcı. “Yok diyor, niçin gelin alıcı demiyor?” XLV-56

ben ramazanda ütede **ne kâ** kalmışım? “ Ben Ramazan’da ötede ne kadar kalmışım?” II-197

kim yapmış? “Kim yapmış?” LXIX-46

şin **kim** yollay seni? “Şimdi seni kim yolluyor?” LXIX-43

bu, **ne** diylar? “Bu, ne diyorlar?” XXXVI-22

Üsküp Türk Ağzlarında cümle vurgusu, soru ekinin kullanılması yerine sözcüğün son hecesinde vurgu meydana gelmektedir. Böylece bazı cümlelerde soru anlamı cümle vurgusuyla sağlanmaktadır. Bahsi geçen kullanımın Slav dillerinin etkisiyle meydana geldiğini düşünmekteyiz.

yağın’da? (<yakında mı?) XXIX-54 anladın? (<anladın mı?) LXXI-152

bilir'sın? (<bilir misin?) XXIX-55 çay? (<çay mı?) LXIX-43
askerliği? (<askerliği mi?) XXXVI-24 benim? (<benim mi?) LI-35

4. Yüklemin Yerine Göre Cümleler

Ölçünlü dilde olduğu gibi Üsküp Türk Ağızlarında da yüklem yerine göre iki farklı cümle türü bulunmaktadır. Yüklem cümlelerin sonuna geliyorsa "kurallı cümle" oluşmaktadır. Yüklem cümlelerin başına ya da ortasına geliyorsa "devrik cümle" meydana gelmektedir. Batı Rumeli Ağızlarının karakteristik özelliği devrik cümle yapılarıdır. Batı Rumeli Ağızlarından olan Üsküp Türk Ağızlarında da devrik cümle yapısı karakteristiktir. Kurallı cümle, devrik cümle kadar yaygın değildir.

4.1.Kurallı Cümle

Kurallı cümle; kurallı fiil cümlesi ve kurallı isim cümlesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Batı Rumeli Ağızlarından biri olan Üsküp Türk Ağızlarında kurallı cümle, nadir olarak görülmektedir.

4.1.1.Kurallı Fiil Cümlesi

biz üsküp türçe sıralı pite, arnavutçe pinya **deylar**. "Biz Üsküp Türkçesiyle sıralı pide diyoruz, Arnavutça pinya diyorlar." XLV-170
te o te o işler **yapmışım** "Te te o işleri yapmışım." XLIX-24
ben gidersem bütün günü **giderdim**. L-22
burda ne **yapacan** "Burada ne yapacaksın?" LI-13
peşin tiranıda **işledim**, bit pazarda **işledim**. "Önce Tiran'da çalıştım, Bit Pazarı'nda çalıştım." LII-4
eyiliği da **geçirin** fenalığı da **geçirin** "İyiliği de geçirin kötülüğü de geçirin." LIII-6

4.1.2.Kurallı İsim Cümlesi

ama episi için iş **var jmiş** "Ama hepsi için iş varmış." LIV-24
ama bu gençler çok **zayıf** LV-16
te şimdi hacılar yolu **var** "Te şimdi hacılar yolu var." LX-138
şimdi yalnız ben **burdayım** "Şimdi yalnız ben buradayım." LXIII-12
vallâ kötü bi şey **yok**. LXIII-29
bizim cāmide bizim görevlimiz **var** "Camimizde bizim görevlimiz var." LXV-4

4.2. Devrik Cümle

Üsküp Türk Ağızlarında Slav dillerinin ve Arnavutçanın etkisiyle cümle öğelerinin dizilişi, ölçünlü Türkçedeki cümle öğelerinin dizilişinden ayrılmaktadır. Ölçünlü Türkçede cümlenin öğelerinden biri olan yüklem cümlenin sonunda bulunurken; Üsküp Türk Ağızlarında cümlenin başında ya da ortasında bulunmaktadır. Türk Üsküp Türk Ağızlarında yüklem, Hint-Avrupa dillerinin etkisiyle kurallı bir cümlede bulunması gerektiği yerden ayrılarak başa doğru kayma eğilimi göstermektedir. Diğer yandan bu kaymanın da bir kural olmadığı ve sürekli bir yer değişikliğinin olduğu görülmektedir. Bu da bahsi geçen ağzın yüklem ögesinin ölçünlü Türkçe ve Hint-Avrupa dillerinin arasında kaldığını ve kendisine yer bulamadığını göstermektedir [11, s. 210]. Üsküp Türk Ağızlarında da devrik cümle yaygın olarak kullanılmaktadır.

4.2.1.Devrik Fiil Cümlesi

Üsküp Türk Ağızlarında yaygın olarak görülen devrik fiil cümlesi örnekleri aşağıda verilmiştir.

değiştirmişlar makedonlar konyare ama dildir konyare bu orta güleler “Makedonlar Konyare olarak değiştirmiş ama konyare değildir, Orta Güreler’dir” XIII-10 “*Mak.* Makedoncite go smenija konjare no ne e konjare sredni Güreler.”, “*Arn.* Maqedonasit e kan ndryshuan, si Konjare, është Konjare e mesme”

onlar ailece **yaşay** onlar ütede “Onlar ailece ötede yaşıyor.” XVII-27 “*Mak.* Tie familijarno tamu ziveat.”, “*Arn.* Ato si familje jetojn me perpara”

önceden **gidermiş** annesi, ablası dā yakınları “Önceden annesi, ablası, daha yakınları gidermiş.” XXVII-153 “*Mak.* Porano majkamu, postarata sestra, pobliskite odele”, “*Arn.* Me perpara kane shquar nene, motra dhe te afermit.”

ë sonra **başlamışlar** türkiye gitsınlar “E sonra Türkiye’ye gitmeye başlamışlar.” XXIX-59 “*Mak.* E potoa počnale, da ovat vo Turcija”, “*Arn.* Pataj kane filluar qe te shkojne ne Turqi.”

gelmişti bir sefer bir kadın izmirden “Bir sefer bir kadın İzmir’den gelmişti.” XXXIII-14 “*Mak.* Ednaš edna žena od İzmir beše dojdena.”, “*Arn.* Njëher vinte nje grua İzmir”

onun için amerika **bozdi** yugoslavyayı “Amerika onun için Yugoslavya’yı bozdu.” XL-67 “*Mak.* Zatoa Amerika ja rasturi Jugoslavija”, “*Arn.* për këtë amerika arsyë e ka prishur Jugosllavin”

Emir-İstek Kipli Fiillerin Kullanıldığı Devrik Cümleler:

Üsküp Türk Ağızlarında, Arnavutça ve Slav dillerinin etkisiyle fiilimsilerin kullanımından kaçınılmıştır. Fiilimsiler ve bunlarla oluşturulan fiil grupları yerine cümlenin sonuna itilen emir ve istek çekimli fiil unsurlarıyla oluşturulan devrik yapı cümleler kurulmuştur [3, s. 462–494].

başladım **işleyem** düğünlerde “Düğünlerde çalışmaya başladım.” XXV-5 “*Mak.* Počnav da rabotam po svadbi”, “*Arn.* Fillova të punoj nëpër dasma.”

onlar mecbur imişler **gelsınlar** burda ki okul için her şey için “Onlar okul için, her şey için buraya gelmeye mecburmuşlar.” LV-26 “*Mak.* Tie za uciliste, za se morale da pocnat da dogjaat vamu”, “*Arn.* Ata për shkollën, për gjithçka kanë të detyruar të vine këtu.”

başladım **koşam** “Koşmaya başladım.” XV-72 “*Mak.* Počnav da trčam”, “*Arn.* Fillova të vrapoj.”

sibirden gelmiş bir ayıya başladık **benzeyelim** artık “Sibirya’dan gelmiş bir ayıya benzemeye başladık.” LX-4 “*Mak.* Pocnavme da licime na mecka od Sibir.”, “*Arn.* Filluam që ti ngjajme një ariu që vin nga Sibirja.”

istey **gitsınlar** almanyaya ama lâzım mecbur **işlesınlar** “Almanya’ya gitmek istiyorlar ama mecbur çalışmaları gerek.” XLVIII-25 “*Mak.* Sakaat da odat vo Germanija, no moraat da rabotat”, “*Arn.* Dëshirojn të shkojn në Gjermani por duhet që të punojn.”

4.2.2.Devrik İsim Cümlesi

o zaman **idi dā güzel** “O zaman daha güzeldi” XXXVII-26 “*Mak.* Togaš bese poubavo.”, “*Arn.* Atëherë ishte më mire.”

bir butigim **var jdi** benim “Benim bir butiğim vardı.” XLV-134 “*Mak.* İmav eden butik”, “*Arn.* Unë kisha një butik.”

yök jdi sıkıntı ma allede gene “Mahallede yine sıkıntı yoktu.” XLVI, 262 “*Mak.* Povtorno nemase problem vo maaloto.”, “*Arn.* Sërish nuk pati telashe në lagje.”

yoğ jdi konuşasının arnavutça “Arnavutça konuşmak yoktu.” L-151 “*Mak.* Nemase zboruvanje na Albanski”, “*Arn.* Ska pas me folur shqip.”

ep şimdi **dil** vakti onun “Hep şimdi onun vakti değil.” LI-20 “*Mak.* Sega ne e negovo vreme”, “*Arn.* Tani nuk është koha e tij.”

üleydi zaman zamanında “Zamanında öyleydi” LIV-7 “*Mak.* Na vremeto taka bese.”, “*Arn.* ishte në atë kohë.”

o vakıt çok **kuvvetliydi** yugoslavya “O zaman Yugoslavya çok kuvvetliydi.” LIV-20 “*Mak.* Jugoslavija vo toa vreme beše mnogu silna”, “*Arn.* Jugoslavia në atë kohë ishte shumë e fortë.”

5. Arnavutça ve Slav Dillerinin Etkisiyle Oluşturulan Diğer Cümle Türleri:

Üsküp Türk Ağızlarında sıfat-fiil ve zarf-fiiller nadir olarak kullanılmaktadır. Bunun yerine bazı soru sözcükleri sıfat-fiil veya zarf-fiil işleviyle kullanılmaktadır. Bu soru sözcükleri “ne”, “nasıl”, “nice/nece”, “ne kâ”, “ne vakıt”, “açan”, “ne zaman”, “niçin” olarak tespit edilmiştir. Söz konusu soru sözcükleri aynı zamanda iki cümleyi birbirine bağlayan edat görevi görmektedir. Slav dillerinde olduğu gibi yan cümleler için edatlarla birbirine bağlanan cümleler kurulmaktadır. Bu durum sebep ve şart cümlelerinde de görülmektedir.

“ne” Zamiri ile Kurulan Cümleler

Üsküp Türk Ağızlarında Arnavutça ve Slav dillerinin etkisi sebebiyle “ne” soru zamiri ilgi zamiri gibi kullanılmaktadır. Bunun neticesinde Türkçenin söz dizimine aykırı cümleler meydana gelmektedir. Söz konusu cümlelerde “ne” soru zamiri, çekimli bir fiilden önce gelerek Türkçede fiil gruplarının sağladığı işlevle kullanılmaktadır [3, s. 477]. “ne” soru zamirinin, Makedoncadaki “što” kelimesinin göreviyle kullanıldığı görülmektedir [12, s.461]. Söz konusu kullanım, Üsküp Türk Ağızlarında karakteristiktir.

arnavut **ne** gelmişlir içinde em eski üsküpler göç etmişlar “Arnavutlar Üsküp’e geldiğinde eski Üsküplüler göç etmişler.” XLII-53 “*Mak.* Od kako dojdoa Albancite vo Skopje, starite skopjani pocnaa da migriraat.”, “*Arn.* Shqiptarët kur kanë shquar ne Shkup kane migruar ne Shkupin e vjetër.”

koçasi **ne** aldı, gidiydi “Kocası kaldığında gidiyordu.” XLV-313 “*Mak.* Koga ke ostanese maz i taa ke si zamineše”, “*Arn.* Kur po qendronte burri i saj ajo shkonte.”

evet **ne** istiyar yapıylar kendilerine “Evet, ne isterlerse kendilerine yaparlar.” XLVI-10 “*Mak.* Da sto ke si posakaat za sebe ke si napravat.”, “*Arn.* Po cfare duan i bejne vetes.”

ama bu şimdicek **ne** yapaylar bunlar gevrek mi? “Ama şimdi bunların yaptığı gevrek mi?” XLVI-77 “*Mak.* No ova sto go pravat sega gevreci li se”, “*Arn.* Por kjo çfarë po bëjnë a eshte gjevrek?”

paça **ne** yapays o nası puding gibi geliy “Paçayı yaptığımızda o, puding gibi geliyor.” XLVII-25 “*Mak.* Koga ja pravime pacata taa kako puding doagja.”, “*Arn.* Kur e bejme paçën, vjen si puding.”

“nasıl” Soru Zarfıyla Kurulan Cümleler

Üsküp Türk Ağızlarında “nasıl” soru zarfının, cümle içerisinde zarf-fiil işleviyle kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

nasıl yapmış tito bunlar da onun yolunu “Tito’nun yaptığı gibi bunlar da onun yolunda.” XLIX-109 “*Mak.* Kako shto napravil Tito i ovie po negov pat.”, “*Arn.* Si i beri Tito edhe keto sipas menyres se tij.”

nasıl tanıştık o ıdı komşım bir akrabamdı benim “Tanıştığımızda o benim komşum, bir akrabamdı.” LIV-73 “*Mak.* Koga se zapoznavme ona mi bese komsija, rodnina.”, “*Arn.* Si u njohëm ai ishte fqinji im ishte një i afërm i imi.”

şimdi bu köylilar arnavutlar **nasıl** geldi buraya onlar demografyayı da deęiştirdiler er şeyi “Şimdi bu köylüler, Arnavutlar buraya geldiğinde nüfusu da her şeyi de deęiştirdiler.” LXIII-16 “*Mak.* Seg a ovie selanive, Albancite od kako dojdo a tuka i populacijata i se smenija.”, “*Arn.* Tani si erdhën këta fshatarë shqiptarë këtu, ndryshuan edhe demografinë.”

gürdi **nasıl** kızi em razi idiler iki taraf “Kızı gördüğünde her iki taraf da razıydı.” III-51 “*Mak.* Od kako ja vidoa devojkata i dvete strani bea soglasni.”, “*Arn.* Si ishte vajza, të dyja palët ishin të kënaqura.”

“nice/ nece” Soru Zarfı ile Kurulan Cümleler

Üsküp Türk Ağızlarında “nice/nece” soru zarfının, cümle içerisinde zarf-fiil işleviyle kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

ben **nice** gitmişim o eve kaçanami ben gürmemişim bi yemek yapsın ni süpürsün ni temizlesın “Ben o eve gittiğimde kaçanamın yemek yaptığını, evi süpürüp temizlediğini görmemişim.” XVIII-99 “*Mak.* Od kako sum jas vo taa kukja nesum ja videla svekrvami ni da pravi jadenje ni da mete ni da cisti.”, “*Arn.* Unë shkova në atë shtëpiNuk e kam parë vjehrrën, le të bëjë një vakt, as të fshijë, as të pastrojë.”

evlensın **nece** evlensın, taşlar koyaylar, orda yapıştırıylar “Evlendiğinde taşlar koyuyorlar, oraya yapıştırıyorlar.” XXXVIII-66 “*Mak.* Koga ke se omazis stavaat kamenja, tamu gi lepat.”, “*Arn.* Sa kohë duhet të martohen, i vënë gurë, i ngjisin aty.”

“ne kâ” Soru Zarfıyla Kurulan Cümleler

ne kâ nası sürmüşüm çıkarttım, verdim “Sürdüğümde çıkarttım, verdim.” II-246 “*Mak.* Go soblekov koga vozev, go dadov.”, “*Arn.* Kur kam vozitur e nxora, i dhashë.”

isa abi be ben koyverırım ama **ne kâ** girecen edirne de yakalayacaklar çevirtirecekler geri, geri em ceza da lâzım “İsa Abi be ben bırakırım ama Edirne’ye girdiğinde yakalayıp geri çevirecekler, geri hem ceza da lazım” II-275 “*Mak.* İsa be brat, jas ke te ostavam no koga ke vlezes vo Edirne ke te fatat i ke te vratat nazad, i kazna treba.”, “*Arn.* İsa vella te jap nje vend po sa do te hyjne do i kapin do e kthejne mbrapa duhet edhe denimi.”

ne kâ başlay yesın gidey kıalsın “Yemeğe başladığında kalmak için gidiyor.” XLVI-231 “*Mak.* Koga počnuva so jadenje odi za da ostane.”, “*Arn.* Sa fillon, le të shkojë.”

“ne vakıt”, “ne zaman”, “açan” Soru Zarflarıyla Kurulan Cümleler

“ne zaman” soru zarfının Makedonca “koga” ve Arnavutça “kur” sözcüklerinden işlev aktarması yolu ile kullanılması, zarf-fiil yapılarını azaltmıştır [12, s. 115]. Üsküp Türk Ağzlarında “ne vakıt”, “ne zaman”, “açan” soru zarfları, zarf-fiil işleviyle sık sık görülmektedir.

ne vakıt isteysın biz konuşays, kapa şindi “İstedğinde biz konuşuruz, şimdi kapa.” XLVIII-65 “*Mak.* možeme da zboruvame koga sakaš, sega zatvori.”, “*Arn.* Flasim kur te doni, hesht tani.”

ne vaqıt geliřdim diyim kimse bilmezdi “Geldiđimi diyorum kimse bilmezdi.” XXV-27 “*Mak.* Rekov deka doagjam nikoj neznaese.”, “*Arn.* Unë thashë se kur do të vija, askush nuk e dinte”

ne zaman geliy izmete gidiy yardım ediy “Geldiđinde hizmete gidiyor, yardım ediyor.” XXXIII-4 “*Mak.* Koga doaga odi na servis pomaga”, “*Arn.* Kur vjen ai shkon ne sherbim po ndihmon.”

ne zaman duniy dedem, kıs kardeşleri satmışlar evini “Dedem döndüđünde, kız kardeşleri evini satmışlar.” “*Mak.* Koga se vrati dedomi, sestrite mu ja prodale kukjata.”, “*Arn.* Kur u kthye gjyshi motrat e tij e kishin shitur shtëpinë.”

asker **açan** idık biz kimse konuşamaz askere “Biz asker olduğumuzda, bize kimse konuşamazdı.” XXXVI-28 “*Mak.* Koga bevme vojnicı nikoj ne možese da ni zboruva.”, “*Arn.* Ne rekrutonim ushtarë, askush nuk mund të flasë me ushtarët.”

açan kesıysın baklavanın kenarlarını, paça yapardık “Baklavanın kenarlarını kestiđinde, paça yapardık.” XLIII-43 “*Mak.* Koga ke gi iseçevme rabovite na baklavata, bi napravile paça.”, “*Arn.* Kur i priste skajet e bakllavasë, ne do të bënım paqe.”

“niçin” Soru Zarfıyla Kurulan Cümleler

Üsküp Türk Ağızlarında “niçin” soru zarfı Arnavutça ve Slav dillerinin etkisi sebebiyle “çünkü”, “ için” anlamlarında da kullanılmaktadır. Söz konusu ağızlarda “niçin” soru zarfı Makedonca “zoš to/zaš to”; Arnavutça “pse” kelimelerinin göreviyle kullanılmaktadır [12, s. 461].

ee te şindi bunlar **niçin** konuşiyım ben türkçe bunnara geliy bet “Ee ben şimdi bunlara Türkçe konuştuđum için kötü geliyor.” II-280 “*Mak.* Zatoa što sega im zboruvam turski, im doagja loso.”, “*Arn.* Epo, pse foli turqisht tani, po ju vje keq.”

evet türkiye için geldi burda **niçin** kalķandelede vermeydilar vesıķa “Evet, buraya Türkiye için geldi; çünkü Kalkandelen’de vesika vermiyorlardı.” XI-6 “*Mak.* Da, tuka dojde za Turcija zatoa sto vo Tetovo ne im davaa dokument”, “*Arn.* Po ketu ka ardhur ketu per Turqi pse nuk dhene certifikate ne Tetove.”

şimdi pişmanım **niçin** gitmişim ama geç artık oldi “Şimdi gittiđim için pişmanım ama artık geç oldu.” XXI-69 “*Mak.* Sega se kaam zošto

otidov, no sega e predocna”, “*Arn.* Tani me vjen keq pse shkova por tani eshte vone.”

geldim biraz dā evveli **niçin** keskinci nişancıydım “Biraz daha evvel geldim, çünkü keskin nişancıydım.” XL-46 “*Mak.* Dojdov malku porano, zošto bev snajperist?”, “*Arn.* Erdha pak më herët, sepse u fejua me snajper.”

“hem” Karşılaştırma Edatının Zarf-Fiil Göreviyle Kullanıldığı Cümleler

Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında, filimsilerin kullanılması yerine farklı yapıların kullanılmasının bir sonucu olarak, Türkçede “hem... hem...” karşılaştırma edatı olarak kullanılan “hem” edatının, tek başına bir anlam kazandığı, edat işlevini kaybetmeden genellikle çekimli fiillerden sonra gelerek Arapça “ve” sıralama edatının, Türkçe “-Ip/-Up” yapılı zarf-fiilin işleviyle kullanıldığı görülmektedir [3, s. 484]. Üsküp Türk Ağızlarında da “hem” edatının zarf-fiil işleviyle kullanıldığı cümleler tespit edilmiştir.

şey yaparsın **hem** pişirirsin ama yavaş yavaş lāzım pişirmek yani “Yapıp pişirirsin ama yavaş yavaş pişirmek lazım.” XXI-33 “*Mak.* Možete da gotvite i da gotvite, no treba da gotvite poleka. ”, “*Arn.* Mund të gatuani dhe gatuani, por duhet të gatuani ngadalë.

hamuri tutarsın **hem** beklersın biraz “Hamuru tutup biraz beklersin” XXI-124 “*Mak.* Go fakjate testoto i cekate malku.”, “*Arn.* Mbani brumin dhe prisni pak.”

on sekiz yaşında çirak gibi çalışmışım **hem** devam etmişim sonuna kadar “On sekiz yaşında çirak gibi çalışıp sonuna kadar devam etmişim.” XXXI-4 “*Mak.* Rabotev kako çirak na osumnaeset godini i prodolživ do kraj.”, “*Arn.* Në moshën tetëmbëdhjetë vjeçare punova si çirak dhe vazhdova deri në fund.”

Sonuç

Batı Rumeli Ağızlarından biri olan Üsküp Türk Ağızları, Balkan coğrafyasında bulunduğu için Arnavutça ve Slav dillerinden yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Bu etkiyi ses ve şekil bilgisinde görmenin yanı sıra özellikle de söz diziminde görmekteyiz. Üsküp Türk Ağızlarında bahsi geçen Hint-Avrupa dillerinin etkisiyle ölçünlü Türkçenin söz dizimine aykırı durumlar meydana gelmiştir. Söz konusu etki özellikle devrik cümlelerin yaygın olarak kullanılmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Ölçünlü

Türkçede yüklem cümlelerin sonunda bulunurken; Üsküp Türk Ağzlarında ölçünlü Türkçeye aykırı olarak yüklem cümlelerin başına ya da ortasına gelmektedir. Fiilimsiler ve bunlarla oluşturulan fiil grupları yerine cümlelerin sonuna itilen emir ve istek çekimli fiil unsurlarıyla oluşturulan devrik yapı cümleler sıklıkla kullanılmaktadır. Bunun yanında fiilimsilerin kullanımı azalmış, bunun yerine “ne”, “nasıl”, “nice”, “ne kâ”, “ne vakıt”, “açan”, “ne zaman”, “niçin” vb. soru sözcükleri fiilimsi işleviyle kullanılmıştır. “Hem” karşılaştırma edatının zarf-fiil göreviyle kullanıldığı cümleler kurulmaktadır. Ayrıca Arnavutça “se” ve Sırpça “a” edatlarla bağlı cümleler kurulmuştur. Çok dilli ortamda konuşulan Üsküp Türk Ağzları, çevresindeki Arnavutça ve Slav dillerini etkilerken, söz konusu dillerden kendisi de büyük oranda etkilenmiştir.

Kaynakça

1. Hamzaoğlu, Y. Balkan Türklüğü Araştırmalar, İncelemeler (Makedonya, Sırbistan, Hırvatistan). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
2. Abbas, Z. B. “Makedonya’da Türklerin Eğitimi” Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, TDK. Ankara. 1998. s.283–300.
3. Detaylı bilgi için bk. Günşen, A. Rumeli Ağzlarının Söz Dizimi Üzerine I- (Makedonya ve Kosova Türk Ağzları Örneği). *Turkish Studies*, 2010. 462–494.
4. Detaylı bilgi için bk.: Çavuşoğlu, H. Yugoslavya-Makedonya’dan Türkiye’ye 1952-67 "Kitlesele" Göçü ve Bursa’daki Göçmen Kesimi. *Mülkiye Dergisi*, 2014. 30 (251), 151–184; İlbeği, H. Dağılan Yugoslavya-Kosova Ekseninde Türk Olma Bilinci *Avrupa’dan Asya’ya Sorunlu Türk Bölgeleri* içinde, (s. 191). İstanbul. 2005.
5. Detaylı bilgi için bk. Yıldız Yalçındağ, E. Üsküp’te Türkçe Eğitimi ve Türkçenin Genç Nesil Tarafından Öğrenilmesi Üzerine. *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 2021. s. 39–52.
6. Balcı, M. Kosova ve Makedonya Türk Ağzlarında Devrik Cümle Meselesi. *Avrasya Etüdüleri* (s. 43–60). içinde T.C. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı. 2010.
7. Günşen, A. Dil Etkileşimi Açısından Makedonya ve Kosova Türk Ağzları. *Turkish Studies*, Volume 4/8. 2009.
8. Karaağaç, G. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2013.
9. Detaylı bilgi için bk.: Yıldız Yalçındağ, E. *Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük), Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Çanakkale, ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. 2022.
10. Karaağaç, G. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları. 2013.
11. Canhasi, S. Kosova Türk Ağzlarına Arnavut Dilinin Etkisi. *Priştine Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*, 205–212. 2012.
12. Friedman, V. Makedonya ve Civar Bölgelerde Balkan Türkçesi. *Türkler* içinde, *Cilt: 20* (s. 455–463). Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. 2002.

Аңдатпа

Солтүстік Македонияның астанасы Скопьеде түрлі этникалық топтар - түріктер, славян тілдес (ересек) түркі қауымдары, македондықтар, албандар, сығандар, влахтар, т.б. өмір сүреді. Бұлардың бір-бірімен қатынас тілі - түрік тілі, ал Үскүп түрік диалектілеріне фонетика мен морфология, синтаксис тұрғысынан алғанда македон, серб және албан тілдері қатты әсер етті. Балқан соғыстарынан кейін бұл әсер одан да арта түсті. Түрлі қиыншылықтар нәтижесінде, сондай-ақ орын алған көші-қон салдарынан аймақта тұратын түріктер азайды. Түрік тілінде сөйлейтін халық саны аз болғандықтан, олардың түрікше білім алу және оқу құқықтары олардан алынды. Азшылықты құрайтын түрік халқы 8-сыныптан кейін македон, албан, және серб тілдерінде білім беретін мектептерде оқуын аяқтады. Осылайша, олар түрік тілінен басқа, кем дегенде македон, серб және албан тілдерінің біреуін немесе екеуін де үйренді. Соның нәтижесінде қостілділік және көптілділік пайда болды. Бұл жағдайда Үскүп түрік диалектілері балқан тілдеріне жақындаса, оларды өлшемді түрік тілімен Анадолы диалектілерінен алыстатады. Мақалада Үскүп түрік диалектілері синтаксис тұрғысынан қарастырылып, мысалдар арқылы егжей-тегжейлі талдаулар жасалды. Сондай-ақ, Үскүп түрік диалектілерінің өлшемді түрікшеден айырмашылығы, македон, албан және серб тілдерінен әсер еткен синтаксис элементтері туралы айтылды.

Кілт сөздер: Үскүп түрік диалектілері, синтаксис, македон тілі, албан тілі, серб тілі
(Элифнур ЙЫЛДЫЗ ЯЛШЫНДАҒ. ҮСКҮП ТҮРІК ДИАЛЕКТІЛЕРІНДЕГІ СИНТАКСИС)

Аннотация

Скопье, столица Северной Македонии, расположена в регионе, где проживают разные этнические группы. В Скопье проживают македонцы, албанцы, цыгане, влахи, турки и турецкие общины, взрослые которых говорят на славянских языках. Языки, на которых говорят эти этнические группы, находились под влиянием турецкого языка, а турецкие диалекты Скопье находились под сильным влиянием македонского, сербского и албанского языков с точки зрения фонетики, морфологии, а также синтаксиса. Особенно после Балканских войн данное влияние еще больше усилилось. Из-за переселений, происходивших в результате различных трудностей, проживающие в регионе тюркские народы оказались в меньшинстве. Из-за меньшинства тюркоязычного населения у них отобрали право на турецкое образование и обучение. Турки, составляющие меньшинство, завершили свое образование после 8-го класса в школах, в которых обучение ведется на македонском, албанском и сербском языках. Таким образом, они выучили по крайней мере один или даже два языка наряду с турецким. В результате возникло двуязычие или многоязычие. В этом случае, приближаясь к балканским языкам, турецкие диалекты Скопье отдаляются от анатолийских диалектов и от стандартного турецкого языка. Турецкие диалекты Скопье были исследованы с точки зрения синтаксиса, а также был проведен подробный анализ с помощью примеров. Кроме того, упоминаются некоторые элементы синтаксиса турецких диалектов Скопье, на которые повлияли македонский, албанский и сербский языки, и которые отличают эти диалекты от стандартного турецкого языка.

Ключевые слова: турецкие диалекты Скопье, синтаксис, македонский язык, албанский язык, сербский язык
(Элифнур ЙЫЛДЫЗ ЯЛЧЫНДАҒ. СИНТАКСИС ТУРЕЦКИХ ДИАЛЕКТОВ СКОПЬЕ)

MAZMҮНҮ / CONTENTS / İÇİNDEKİLER / СОДЕРЖАНИЕ

Buket BARAN (Ankara)	Tuva Türkçesinde Söz Başı /t-/ Sesi Initial Phonem /t-/ in Tuvan Turkish Тыва тиліндегі сөз басындағы /т-/ дыбысы туралы	9–29
Букет БАРАН (Анкара)	Фонема /т-/ в начале слова в тувинском языке	
Bağdat YERТАЕВА (Türkiye)	Türkî халыктарындағы табу сөздер мен тыйымдар Taboo Words and Prohibitions in Turkic Peoples Türk Halklarındaki Tabu Sözcükler ve Yasaklar	30–47
Bagdat YERTAEVA (Turkestan)	Слова табу и запреты у тюркских народов	
Роза ЕСБАЛАЕВА Шолпан ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА (Türkiye)	Жұмабай Әбілов және қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық зерттелуі Zhumabay Abilov and Genesis and the Genre Study of the Kazakh Comedy	48–65
Roza YESBALAYEVA Sholpan KUDAIBERGENOVA (Turkestan)	Jumabay Abilov ve Kazak Komedisinin Türleri ile Tür Çalışmaları Жумабай Абилов: генезис казахской комедии и жанровое исследование	
Merve YORULMAZ КАНВЕ (Manisa)	<i>Dîvân-ı Hikmet</i> 'te Organ Adlarının Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme An Assessment on the Use of Organ Names in <i>Divan-ı Hikmet</i>	66–92
Мерве ЙОРЫЛМАЗ КАХВЕ (Маниса)	«Диуани хикметтегі» орган атауларының қолданылуына баға беру Исследование на основе использования названий органов в «Диван-и хикмете»	
Elifnur YILDIZ YALÇINDAĞ (Kırklareli)	Üsküp Türk Ağzlarında Cümle Bilgisi Syntax in Skopje Turkish Dialects	93–115
Элифнұр ЙЫЛДЫЗ ЯЛШЫНДАҒ (Кырыкларели)	Үскүп түрік диалектілеріндегі синтаксис Синтаксис турецких диалектов Скопье	

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Түркология» журналына мақала жариялау үшін қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған, түркологиялық бағыттағы іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған өзекті, проблемалық, шолу, пікірталастық мәселелерді қамтитын материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми тезистер мен сұхбаттар жарияланады. Журнал жылына 4 рет жарық көреді.

1. ЭОЖ (УДК) – әмбебап ондық жіктегіш индексі, МҒТАР (ГРНТИ) – Мемлекеттік ғылыми-техникалық ақпараттық рубрикатор коды, ORCID – ғылыми авторларды бірегей сәйкестендіретін патенттелмеген әріптік-цифрлық коды;
2. Авторлардың аты-жөні, ғылыми дәрежесі, жұмыс орны аффилиациямен көрсетіледі. Авторлар туралы толық мәліметтер 4 тілде (қазақ, орыс, түрікше және ағылшын: аты-жөні, ғылыми дәрежесі, қызмет орны, мекенжайы, ұялы телефоны, эл. поштасы) қосымша бетте көрсетіледі;
3. Мақаланың тақырыбы 4 тілде (қазақ, орыс және ағылшын, түрік тілдері) беріледі. Мақаланың тақырыбы мақаланың мазмұнын ашып тұруы тиіс.
4. Түйіндеме (аннотация) 4 тілде (қазақ, орыс және ағылшын, түрік тілдері), 150-200 сөзден аспауы керек.
5. Кілт сөздер 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 5 сөзден кем болмауы керек). Кілт сөздер мақаланың негізгі мазмұнын көрсетуі тиіс, мақала мәтініндегі терминдерді, сонымен қатар тақырып аясын анықтайтын және өзге де іздеуді жеңілдететін ақпараттық іздеу жүйесі арқылы мақаланы табудың мүмкіндіктерін кеңейтетін басқа да маңызды ұғымдарды көрсететін терминдерді қолдану керек.
6. Мақала мәтіні. Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелерін талқылау, қорытынды бөлімдерін қамту қажет.
7. Әдебиеттер тізімі мақала жазылған тілде және латын әріптермен транслитерация жасалып жазылады (References). Мақалада пайдаланған әдебиеттер саны 10-нан кем болмауы тиіс және олар соңғы 5 жылдың көлеміндегі әдебиеттер болуы керек (транслитерация www.zakon.kz сайты арқылы жасалынады). Әдебиеттер тізімі Mendeley, EndNote библиографияны басқару жүйелеріне сәйкес жасалу керек.
8. Ғылыми мақаланың оңтайлы көлемі кемінде 10 беттен кем болмауы тиіс. Бір интервал аралықта теріліп, параметрлері: жоғары жағы – 2; төменгі жағы – 2 оң жағы – 2; сол жағы – 2, болуы тиіс. Шрифт – 12, Times New Roman.
9. Барлық мақала «Антиплагиат» бағдарламасынан өткізіліп, оның түпнұсқалық нәтижесі 75%-дан жоғары болғанда ғана жіберіледі.
10. Журналда пайдаланылған әдебиеттерге реттік сілтемелік әдіс жүйесі қолданылады, яғни мақаланың ішінде әдебиеттердің реттік нөмірі және сілтеме жасалынған беттер тік жақшамен көрсетіледі. Ол нөмір әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес келуі тиіс. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде автордың аты-жөні, монографияның, жинақтың аты, қаланың аты, шыққан баспасы, жылы, томы, нөмірі, еңбектің жалпы беті көрсетіледі (Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және жинақтау ережелері МЕСТ 7.1 – 2003 сәйкес жасалады).
11. Мақаланың мәтінінде сурет (иллюстрация) міндетті түрде ескеріледі, оларды орналастыру орны автордың қалауына сәйкес болады. Суреттер компьютерде орындалады. Барлық керекті әріптер мен таңбалар анық жазылуға тиіс. Сондай-ақ формулалар мен әріптік белгілер де компьютермен теріледі. Кестелер тақырыбымен нөмірленіп берілуі тиіс. Олар міндетті түрде мәтінде еске алынуы керек.
12. Журналға жариялау үшін мақалалар ҚР, Түркия, сондай-ақ басқа да алыс-жақын шетелдердегі барлық ұйымдардан қабылданады. Журналдың электронды поштасы: turkology.institute@ayu.edu.kz
13. Мақаланың қабылданғаны немесе қабылданбағаны туралы мәлімет авторға 2 ай көлемінде хабарланады.
14. Журналда жарияланған мақалалардың мазмұнына редакция жауап бермейді. Ғылыми мақалалар университет және басқа ЖОО ғалымдарының қос «жасырын» рецензиялау нәтижесінен және редакциялық кеңес шешімінен кейін өндіріске жіберіледі.
15. Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды. Мақала мазмұнына редакция жауап бермейді.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Türkoloji dergisinde makale yayınlamak için Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere, daha önce yayınlanmamış, Türkoloji çalışmaları alanındaki temel ve uygulamalı araştırmalara dayalı makaleler kabul edilir. Ayrıca, bilimsel ve kültürel incelemeler ile haberlere de yer verilmektedir. Türkoloji dergisi yılda dört kez yayınlanmaktadır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uygun biçimde yazılması gerekmektedir:

1. UDC (evrensel ondalık sınıflandırıcı indeksi), DBTBL (devlet içi bilimsel ve teknik bilgi değerlendirme listesinin kodu), ORCID numarası;

2. Yazar(lar) hakkında detaylı bilgiler dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere adı ve soyadı, akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-postaları) verilmelidir. Adı ve soyadı koyu; akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-posta normal puntolarla ve metnin üstünde yazılmalıdır.

3. Makalelerin başlığı dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) olmak üzere konuyla uyumlu ve koyu puntolarla yazılmalıdır.

4. Makalenin başında, Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere dört dilde konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden 150-200 kelimedenden oluşan özet bulunmalıdır.

5. Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere dört dilde çalışmanın içeriğini temsil eden en az 5 kelimedenden oluşan anahtar kelimeler yer almalıdır.

6. Makalenin ana metni çalışmanın amacı, önemi, konunun araştırılma tarihi, kullanılan yöntemler, netice, bulgu, sonuç gibi bölümlerden oluşmalıdır.

7. Makalede son 5 yılda yayımlanmış eserler olmak üzere en az 10 kaynak kullanılmalıdır. Kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Kaynaklar, metnin sonunda makalenin dilinde yazılır ve Latince transliterasyonu yapılır. Latince transliterasyonu için www.zakon.kz sitesinin programı kullanılmalıdır. Mendeley, EndNote programlarına uygun olarak yapılmalıdır.

8. Yazılar en az 10 sayfadan oluşmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.0 cm boşluk bırakılarak *Times New Roman* yazı karakteriyle 12 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

9. Gönderilmiş maktele "intihal" programında taranır. Makalenin orjinallik oranı en az %75 üzerinde olmalıdır.

10. Kaynaklar kullanıldığı sırasına göre verilir, kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Yazının içerisinde kullanılan kaynağın sırası kaynakça kısmındaki sırayla aynı olmalıdır. Kaynakça kısmında yer alan eserin yazarı, eserin adı, şehir, yayın adı, cildi, eserin tüm sayfası gösterilir. (K.C. Bibliyografik yazı. Bibliyografik Kılavuz. Genel İlkeler ve Derleme Kuralları. MEST 7.1. Uyarısına uygun olmalıdır).

11. Makaleyle ilgili foto, resim, tabloların yerleştirilmesi yazarın isteğine bırakılır.

12. Makale, Kazakistan, Türkiye gibi çeşitli ülkelerinden gönderilebilir. Makale Türkoloji Araştırma Enstitüsünün e-postasına gönderilmelidir. turkology.institute@ayu.edu.kz

13. Makalenin kabul edilip edilmediğine dair bilgiler 2 ay içerisinde bildirilecektir.

14. Yazılar iki taraflı gizli tutulan hakemlik sürecinden geçer ve editör meclisinin kararından sonra yayına gönderilir.

15. Makalenin içeriklerinden makale yazarları sorumludur.

RULES FOR PUBLICATION

In order to publish articles in the journal *Turcology*, articles based on basic and applied research in the field of *Turcology* studies, written in Turkish, Kazakh, English and Russian, are accepted. Furthermore, scientific, cultural studies and news are included. *Turcology* journal is published six times a year.

1. UDC (UDC <https://teacode.com/online/udc/>) – the index of the universal decimal classifier and the code of the State scientific and technical information rubric (MGTP <http://grnti.ru/>); ORCID <http://orcid.org/> (English – “Researcher and participant open identifier”) – a non-proprietary alphanumeric code that uniquely identifies scientific authors.
2. The names of the authors are given on the top of the text and affiliation indicated by – Author’s name in 4 languages (Kazakh, Russian, English and Turkish);- Detailed information about the authors is provided in 4 languages (Kazakh, Russian, Turkish and English: name, academic degree, position, address, mobile phone, e-mail).
3. The title of the article is given in 4 languages (Kazakh, Russian, English and Turkish). The title of the article should be rational, revealing the content.
4. Resume (annotation) in 4 languages (Kazakh, Turkish, Russian and English), no more than 150-200 words.
5. Keywords in 4 languages (Kazakh, Turkish, Russian and English, at least 5 words). If the article is in Turkish, it is in 4 languages. Keywords should reflect the main content of the article, use terms in the text of the article, as well as other important concepts that define the scope of the topic and facilitate other searches, expanding the possibility of finding the article through an information search engine.
6. The text of the article. The main text should include the purpose, objectives, history of the issue, research methods, discussion of the results, concluding sections of the article.
7. References are transliterated in the language of publication and in Latin letters (References). The article must use at least 10 references, including literature published in the last 5 years (transliteration is available at www.zakon.kz).References should be made in accordance with Mendeley, EndNote bibliography management systems.
8. The optimal volume of a scientific article should be at least 10 pages. Dial at intervals, parameters: top – 2 cm; bottom – 2 cm; right side – 2 cm; The left side should be 2 cm. Font – 12, Times New Roman. Articles are submitted to the editorial office in hard copy and in electronic form.
9. All articles are passed the “Anti-plagiarism” program and are sent only if the original result is higher than 75%.
10. The system of reference method is used for the literature used in the journal, in the article the serial number of the literature and the referenced pages are indicated in square brackets. That number must correspond to the number in the bibliography. The list of references includes the name of the author, the name of the monograph, collection (periodical name // (in two parts)), the name of the city, publishing house, year, volume, number, general page of the work.
11. Pictures (illustrations) must be taken into account in the text of the article, their location is at the discretion of the author. Drawings are performed on a computer. All required letters and symbols must be clearly written. Tables should be numbered by subject. They must be mentioned in the text.
12. Articles for publication in the journal are accepted from all organizations in the Republic of Kazakhstan, Turkey, as well as other CIS countries. E-mail of the magazine: turkology.institute@ayu.edu.kz
13. Information on acceptance or rejection of the article is notified to the author within 2 months.
14. Scientific articles are sent to production after the results of double “secret” peer review by scientists of the university and other universities and the decision of the editorial board. The editors are not responsible for the content of articles published in the magazine.
15. Manuscripts are processed and not returned to the authors.

ПРАВИЛА ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ

В журнале «Тюркология» публикуются наиболее актуальные, проблемные, обзорные и дискуссионные материалы на казахском, турецком, английском и русском языках, а также результаты фундаментальных и прикладных исследований в области тюркологии. Кроме того, опубликованию подлежат рецензии, новости о научной и культурной жизни. Журнал «Тюркология» выходит 4 раз в год.

1. УДК (<https://teacode.com/online/udc/>) – универсальная десятичная классификация, код ГРНТИ (<http://grnti.ru/>) государственный рубрикатор научно-технической информации, ORCID <http://orcid.org/> (с англ. – «Открытый идентификатор исследователя и участника») – незапатентованный буквенно-цифровой код, который однозначно идентифицирует научных авторов.
2. ФИО автор(ов) указывается перед текстом, место работы автора указывается аффилиацией; Сведения об авторах указывается на отдельной странице на четырех языках (на казахском, русском, турецком и английском: научная степень, место работы, адрес, номер сот. телефона, e-mail);
3. Тема статьи на четырех языках (на казахском, русском, турецком и английском). Название статьи должно быть рациональным, раскрывать содержание.
4. Аннотация на 4 языках (на казахском, турецком, русском и английском). Не более 150-200 слов.
5. Ключевые слова на 4 языках (на казахском, турецком, русском и английском, не менее 5 слов). Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы.
6. Текст статьи. Основной текст должен включать цель, задачи статьи, историю рассматриваемого вопроса, методы исследования, обсуждение результатов, заключительные разделы.
7. Список литературы пишется на данном языке и в виде транслитерации латинским алфавитом (References). В статье должно быть использовано не менее 10 литературы, которые должны быть изданы в течение последних 5 лет (транслитерация осуществляется через сайт zakon.kz). Ссылки должны быть сделаны в соответствии с системами управления библиографией Mendeley, EndNote.
8. Оптимальный объем научной статьи должен быть не менее 10 страниц. Набрать с одним интервалом, параметры: верх – 2 см; низ – 2 см; правая сторона – 2 см; левая сторона – 2 см. Шрифт – 12, Times New Roman.
9. Все статьи проходят программу «Антиплагиат» и направляются только при условии оригинального результата свыше 75%.
10. Список литературы. Журнал использует последовательную систему цитирования, т.е. в статье по ходу изложения в квадратных скобках указывается порядковый номер процитированного источника, соответствующий номеру в списке литературы. В списке литературы указываются фамилии, инициалы авторов, название монографии, сборника, журнала (название периодической печати пишется через // (двойную дробь)), город, издательство, год издания, том, номер и общее количество страниц цитируемой работы.
11. Рисунки (иллюстрации) необходимо учитывать в тексте статьи, их расположение – на усмотрение автора. Рисунки выполняются на компьютере. Все необходимые буквы и символы должны быть четко написаны. Таблицы должны быть пронумерованы по тематике. Их необходимо упомянуть в тексте.
12. Для публикации в журнале принимаются статьи со всех организаций Республики Казахстан, Турции, а также из других зарубежных стран. Электронная почта журнала: e-mail: institute@ayu.edu.kz
13. Сведения о принятии или непринятии статьи сообщаются автору в течение 2-х месяцев.
14. Научные статьи отправляются в производство по результатам двойного «слепого» рецензирования ученых университета и других/зарубежных вузов и решения редакционной коллегии. Редакция не несет ответственности за содержание статей, публикуемых в журнале.
15. В редакции статьи редактируются и авторам не возвращаются.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
Туркестан/КАЗАХСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы,
Түркістан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи
университетінің «Тұран» баспаханасы

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясави

Көркемдеуші редактор А. Авжы
Ағылшын тілі редакторы Ж.Явуз
Орыс тілі редакторы М.Молдашева
Қазақ тілі редакторы С.Утебеков

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan/KAZAKHİSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: journals.ayu.edu.kz
e-mail:
turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakhstan
Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi
«Turan» Matbaası

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan, Republic of
Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-house
“Turan”

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme C.Yavuz
Rusça Tercüme M. Moldasheva
Kazakça Tercüme S.Utebekov

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.
Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Басуға 30.09.2022 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.